

בתים של אחרים: ואדי סאליב

זיוה קולודני

המאמר עוסק בבית הפרטי כאתר ממשי ומדומיין של זיכרון והשכחה. הוא מתמקד בתהליכי התרוקנות הבתים בשכונת ואדי סאליב הערבית בחיפה במהלך מלחמת 1948. אל הבתים האלה נכנסו מהגרים יהודים, ולאחר מכן הם עזבו אותם לטובת מגורים בשיכונים החדשים שנבנו בעיר. המאמר סוקר את תהליכי השינוי התכנוני, ובהם הכרות השכונה במהלך שנות ה-70 כ"משכנות עוני" וכמיועדת להריסה, תכניות לשמירתה כ"רובע אמנים", הפיכתו של הבית הפרטי לבסוף לחורבה, לשארית, והניסיונות שנעשו לאחרונה לכסות על פגיעות בנוף העיר באמצעות פארק מוריק. מורכבותם של התהליכים הפיזיים והחברתיים לשינוי עירוני, המתחוללים בוואדי סאליב משנת 1948, מעלה שאלות אתיות באשר לתפקידם של מתכננים ואדריכלים בהכוונת תהליכים של עקירה והשתרשות ובעיצוב תודעתו של אדם, זהותו וחומרי הזיכרון הראשונים שלו, ובהם ביתו. מורכבות זו מזהה את תרומתה האפשרית של האנתרופולוגיה כתחום ידע להבנת תהליכים אלו וכמסלול להתערבות יישומית בתהליכי תכנון.

מילות מפתח: בית, שכונה, זיכרון, השכחה, 1948, חורבות, שימור, אדריכלות, תכנון עירוני, ואדי סאליב, חיפה

"עם הזמן מנסים להלביש על הבתים שמלות שונות, ובכל זאת הם תמיד אוצרים בתוכם עצב וזיכרון לדיירים העלומים המתגעגעים אליהם. בגלל זה מענישים אותם או בהעלמותם או בשינוי הלבוש שלהם" (חנא פרח, 2007, עמ' 175).

* ד"ר זיוה קולודני

דואר אלקטרוני: zivakolodney@gmail.com

במהלך המאה האחרונה ידעה שכונת ואדי סאליב בחיפה לא מעט תהפוכות.¹ בשנת 1946 התגוררו בה 4,609 תושבים, בהם 4,583 ערבים ו-126 יהודים. דייריה המקוריים, רובם ערבים מוסלמים, עזבו את השכונה או גורשו ממנה במהלך אירועי מלחמת 1948 והפכו לפליטים. עם תום המלחמה הייתה השכונה נטושה לחלוטין, ובסוף שנת 1948 התגוררו בה 10 משפחות ערביות בלבד (גורן, 2006). המבנים בוואדי סאליב נותרו בשלמותם במהלך אירועי המלחמה ולאחריה, ועובדה זו אפשרה לקיימה כשכונת מגורים גם לאחר המלחמה. לאחר אפריל 1948 אישרה "ההגנה" לתושבי חיפה הערבים לחזור ולהתגורר בשכונות של ואדי סאליב וואדי ניסנאס, אך לאחר חודשיים התגוררו רובם בוואדי ניסנאס בלבד.² בתוך זמן קצר נתפסו בתיהם המרוקנים בידי ניצולי שואה, עולים חדשים, בעיקר יוצאי רומניה ופולין.

שמעון פלומבו נולד בוואדי סאליב בשנת 1959. משפחתו הגיעה לארץ מרומניה בראשית שנות ה-50 והתיישבה באחד המבנים המרוקנים בוואדי. למעט בתי המידות בדופנות השכונה, על המדרונות המערביים ובשיפוליה הצפוניים, נבנו רוב הבתים לאורך ערוץ הוואדי ומורדותיו. בתי אבן קטנים בני קומה אחת או שתיים הוקמו בצפיפות לאורך הציר המרכזי של השכונה (רחוב עומר אל-כטאב), מקום התוואי הטבעי של נחל האכזב, בין גרמי מדרגות שמוקמו בניצב לערוץ הנחל ולמדרונותיו התלולים, וחיברו את השכונה לסביבתה. בבתי שנתפסו בידי העולים, ובחלקם לא היו מערכות ביוב ומים זורמים, נערכו תוספות, שינויים ואלתורים על מנת להתאימם לחייהם של הדיירים החדשים, ובהם כמה משפחות שחלקן מבנה אחד.³ חדרי מטבח תפסו את מקומם של מבואת הכניסה והסלון, מבני שירותים ומקלחות נבנו בפחונים שנוספו בחצרות הבית הפנימיות. הגדרת משרד הפנים שהשכונה היא "אזור עוני מובהק" תאמה את

1 שכונת ואדי סאליב היא חלק מן המרחב הערבי שהתקיים בחיפה עד מלחמת 1948 והתפתח מסוף המאה ה-19 בעיר התחתית סביב גרעין העיר העתיקה ברצועה שבין הים לבין שיפולי ההר. השכונה ממוקמת במבואת המזרחיים של העיר לאורך ערוץ ואדי (רחוב עומר אל-כטאב), ובשל הטופוגרפיה ומיקומה הגאוגרפי היא מעין מובלעת בעיר. מחקרים המוקדשים לוואדי סאליב מתמקדים בעיקר באירועי המרד שהתחולל בו (דהאן-כלב, 1999; וייס, 2007; נחמיאס ושפיגל, 2009). מחקר אדריכלי על בית הליוואן תיעד גם בתי מידות הממוקמים בשולי הוואדי (פוקס, 1987).

2 המינוח הנוגע למהלכי עזיבה או גירוש של תושבי חיפה הערבים עקב אירועי המלחמה באפריל 1948 טעון מבחינה פוליטית ושנוי במחלוקת (ראו, למשל, גורן, 2006; יזבק, תשס"ח; מוריס, 1991; Khalidi, 2008). מעוררי מחלוקת הם גם מונחים, כגון בתים "נטושים", "שיקום" מבנים או "עולים חדשים", המופיעים במאמר ולקוחים מלשון ממסדית המצויה בארכיונים שהוא מבוסס עליהם.

3 החרמת רכושם של התושבים הערבים הוסדרה במסגרת תקנות לשעת חירום (1948) והחוק להסדר תפיסת מקרקעין בשעת חירום (1949). החרמה זו עוגנה בהמשך במסגרת חוק נכסי נפקדים (1950), שבו חוקק חוק רשות הפיתוח (1950) והוסדר הסכם להעברת הרכוש מן האפוסטרופוס לנכסי נפקדים לידי רשות הפיתוח (1953). בהתאם לכל אלו הוסדר אכלוס הדירות בעולים, חלקם פולשים וחלקם יושבו על-ידי רשות הפיתוח (וייס, 2007).

המגמה לשיקום חלקים מיושנים בערים ותיקות שהובילו המשרד ואגף התכנון הארצי בתחילת שנות ה־50 באזורים שהתגוררו בהם ערבים עד שנת 1948, כדוגמת לוד, רמלה, אשקלון, צפת, חיפה ותל אביב.⁴ התכנון הלאומי, שאימץ גישות של תכנון ערים מודרניסטי (קלוש ולו־יון, 2000; שדר, 2014), שלל את "תחלואי" המרחב הערבי הצפוף והלא היגיני (לשיטתם), כדוגמת ואדי סאליב, וביקש ל"רפאו" באמצעות הרס הקיים ובניית מרחב עירוני מוסדר, יעיל והיגיני ומבני שיכונים לפי דפוסי תכנון מערביים (על ייבוא דפוסי תכנון קולוניאלי בריטי אל חברות לא מערביות ראו, למשל, King, 1990; Kolodney & Kallus, 2008, ואל חיפה ראו Kolodney & Kallus, 2008). לפי הנחיות משרד השיכון, בשנת 1962 החלה לפעול בחיפה החברה לשיקום משכנות עוני. החברה קבעה קדימות לפינוי 1,600 משפחות העולים, שהתגוררו בשכונת ואדי סאליב שזוהתה כ"מוקד משכנות עוני", אל השיכונים שהלכו ונבנו בעיר (עיריית חיפה, 1966). בדוח משרד הפנים, שהתמקד בהשלכות החברתיות של מצבה הפיזי של השכונה, נמסר כי רוב האשכנזים עזבו את בתיהם בין שנת 1956 לבין שנת 1964 ועברו להתגורר בדירות חלוף בשיכונים המפונים שנבנו ברחבי העיר "מאחר ובתי האבן הצפופים לא תאמו את סגנון החיים המערבי לו היו רגילים" (עיריית חיפה, 1966א). הבתים בוואדי המשיכו להחליף דיירים. בד בבד עם תהליכי הפינוי אל השיכונים הידפקו באמצע שנות ה־50 על שערי ואדי סאליב דיירים חדשים, עולים מקרב יוצאי ארצות המזרח התיכון, אסיה ואפריקה, ובייחוד יוצאי מרוקו, שהעניקו לשכונה את כינויה "מרוקו הקטנה". חלקם התיישבו בבתי המפונים וחלקם בבתי המרוקנים משנת 1948. מחאתם של תושבי הוואדי על מצוקתם החברתית והכלכלית ועל תנאי הדיור המחפירים העלתה ביולי 1959 את השכונה לתודעה הציבורית בחיפה ובישראל (אשל, 2002; דהאן־כלב, 1999; וייס, 2007; נחמיאס ושפיגל, 2009). מחאה זו היא שהביאה להחלטת ראש העירייה, אבא חושי, לזרז את פינויים של כל תושבי השכונה מבתיהם ובתוך כך לשלם להם פיצויים ולתת הלוואה למפונים לרכישת דיור חלופי בשיכונים החדשים. הפינוי לא נתקל בקשיים, למצט מספר קטן של משפחות "שלא היו כשירות הן מבחינת רמתם החברתית והכלכלית לעבור בקפיצה מאורח החיים הדל והפרימיטיבי לשיכון מודרני בשכונה מפותחת" (עיריית חיפה, 1966א).

4 מחיקת ואדי סאליב והמרחב הערבי בעיר התחתית עוגן לראשונה בתכנית המתאר הבריטית לחיפה (עיריית חיפה, 1934), שיעדה את השכונה, וגם את רוב המרחב הערבי, להיות תחום שיקום ואזורים שיש לבנותם מחדש ברוח התכנון המודרני. לאחר שנת 1948 עוגנה מגמה זו בתכנית תחום שיקום מרכזי עם סימון המרחב הערבי המרוקן כשטח המיועד להריסה ולבנייה חדשה (עיריית חיפה, 1950). זוכה התחרות האדריכלית שהוכרזה בשנת 1951 לתכנון שטחים אלו, הציע תכנון רשת (גריד) עירונית ובה מבנים גבוהים למסחר ולמגורים ופארק עירוני שייבנה לאורך ציר ואדי סאליב בשל המבנה הטופוגרפי. רעיון הפארק עוגן בתכנית ואדי סאליב המאושרת משנת 1996 במטרה להסדיר את תכנון האזור ולמחוק סופית אפשרויות בינוי בציר הוואדי ובדופנותיו (עיריית חיפה, 1996א).

בין שנות ה־70 לבין שנות ה־90 נאטמו בתי המפונים ובהדרגה אף נהרסו, עד שהשכונה הפכה לאתר הריסות וחורבות. מנהל מחלקת הניקיון בעירייה דיווח כי "המבנים האלה משמשים לרוב את אנשי העולם התחתון, מהווים מצבורי לכלוך, גורמים להתרבות עכברושים בעיר ובהם התנאים האידיאליים לאפשרות התפשטות מחלות ומגפות" (רוזן, 1975). במטרה להסדיר את המקום החלה העירייה בשנות ה־80 בהכנת תכנית ואדי סאליב, והיא אושרה בשנת 1996 (עיריית חיפה, 1996). במסגרת התכנית נסללה דרך אבן גבירול, שהרסה את הקשר אל שכונת הדר שבקצה הוואדי, וכ־30 שנה לאחר מכן, בשנת 2015, נחנך פארק ואדי סאליב שתוכנן לאורך ערוץ הוואדי ומורדותיו המזרחיים בניסיון לטשטש את עקבות ההרס ולרפא את מצוקת המקום בעזרת נוף מוריק (על תפקיד הנוף כמרפא אדריכלי של פעולות הרס ראו, למשל, Kolodney & Kallus, 2011; Meishar, 2012; Meyer, 2007). ואולם, הניסיון לרפא את הנוף לא זכה להצלחה, כפי שטען האנתרופולוג נתנוזן:

האתר עצמו כבר לא מתפקד כוואדי, ערוץ מעבר טבעי למי־נגר... ההצהרה על חידוש החורש הטבעי נשמעת מופרכת, מכיוון שאזור זה של מורדות הכרמל היה תמיד טרשי; עצי התמר והזית שאמורים לאזכר את בוסתני העבר נטועים כאן באופן סתמי, והקשר שלהם לאזור הוא חסר פשר (מצוטט אצל נרדי, 2015).

בניגוד לתושבי ואדי סאליב הערבים, שהפכו לקורפוס אנונימי של קורבנות נפקדים, שמעון פלומבו נוכח. קולו הרם עולה מן המסמכים הרבים העוסקים בענייני ביתו, במעמדו החוקי ובשאלת חזקתו עליו, ואף מילה על דיירי ביתו הנעדרים. הם נפקדים אף מן המסמכים המתוקים בתכניות ובתיקי המכתבים המצויים בארכיונים הממסדיים הדנים בביתם לשעבר. שני מבנים משכונת ואדי סאליב נותרו כמבנים לשימור: אחד מהם הוא ביתו של פלומבו, והאחר הוא בניין הממוקם בלב הפארק ומיועד בתכנית להיות "מבנה ציבורי". אם כן, מעמדו התכנוני של הבית השתנה מבניין המיועד להריסה, והוא הוגדר בתכנית ואדי סאליב כ"מבנה לשימור" (עיריית חיפה, 1996א). מצבו הפיזי של הבית השתנה אף הוא: הוא ננטש, נאטם והפך לחורבה, עדות לשכונה שהייתה ואיננה עוד. גם בעליו התחלפו – פלומבו מכר את הבית, והבית המתפורר המשיך להחליף ידיים. נכון לספטמבר 2018 הבית עדיין חרב ונטוש.

טיעונים

המאמר נכתב מתוך הדיסציפלינות של אדריכלות ותכנון ערים כתחומי ידע ופרקטיקות המשקפים תהליכים חברתיים ותרבותיים: האדריכלות עוסקת בעיצוב המרחב ובתכנון פרטני של מבנים וסביבה, ותכנון הערים הרב־תחומי מתמקד בתפיסה מערכתית ובהתוויית מדיניות וכלים של תכנון פיזי, משפטי, כלכלי וחברתי. לצד דיון בבית

כאובייקט אדריכלי ותכנוני משתנה, הוא נדון במאמר כמוצר תרבותי, ייצוג סמלי של תהליכים מורכבים של יצירת תחושת שייכות אישית ועירונית המובנית במרחב ובזמן (ראו, למשל, Birdwell-Pheasant & Lawrence-Zúñiga, 1999; Briganti & Mezei, 2012).

תיאור תהליכים אלו והדיון בהם יכול לחשוף את מורכבותם של תהליכי השינוי העירוני האנושי והפיזי ולמתן תפיסות דיכוטומיות של יחסי כוח בין בעלי המקצוע (מתכננים, אדריכלים וביורוקרטים) לבין התושבים הגרים בבתים. בכך הוא יכול לתרום לדיון באדריכלות, המתפתח לאחרונה בנוגע למחויבותם החברתית של האדריכלים (Barber, 2005), בייחוד באזורים שיש בהם עימות ומאבק פוליטי (קלוש ושמור, 2017). זאת ועוד, הוא יכול לתרום לתחום המתפתח של מדעי החברה המתמקד בתהליכים וביחסים חברתיים בבית ובמרחב העירוני ובאופן הבנייתן של תפיסות עולם, זהויות ותחושות של שייכות ואובדן (בנוגע לתחום האנתרופולוגיה העירונית ראו את קובצי המאמרים Jaffe & De Koning, 2015; Law, 1999).

דרך השבר הביוגרפי, התרבותי והחומרי של ביתו של שמעון פלומבו בשכונת ואדי סאליב אבקש להעלות במאמר את מקומו של הבית הפרטי במרחב העירוני כמחולל תהליכים מורכבים של חירות ומולדת, אובדן והדרה, כזירה המבנה זהויות וכעדות פיזית ומדומיינת של זיכרון עירוני אישי. משמעות מחיקתו של הבית בנוף העירוני חושפת את מופרכות תפיסתו של הבית כמסד אישי מוצק של ביטחון ויציבות המכונן חיים וזהות, והיא מציגה אותו כמעטה אשלייתי ושברירי, כקליפה. אבקש לטעון אפוא כי הבית הפרטי הוא אתר דינמי המשתנה מעת לעת לפי תפיסות של פוליטיקאים, של קהילת האדריכלים והמתכננים ושל ביורוקרטים, החוברים יחד לצורך שימוש בידע מקצועי כדי לחולל שינוי במרחב העירוני ולהבנות זהויות בסביבת המגורים. סימון ביתו של פלומבו בתכניות הכרונולוגיות כ"משכנות עוני", ולאחר מכן כ"רובע אמנים", כ"מבנה לשימור" ולבסוף הפיכתו לחורבה, מעוררים שאלות אתיות באשר לתפקידם של מתכננים ואדריכלים בעיצוב תודעתו וזהותו של אדם וחומרי הזיכרון הראשוניים שלו – ביתו.

שיטה

המאמר מתבסס על חומרי ארכיון של מנגנוני המדינה (מוסדות התכנון) ועיריית חיפה המתמקדים בכרונולוגיה התכנונית של ואדי סאליב משנות ה־30 ועד היום, וכן מארכיונו הפרטי של האדריכל סעדיה מנדל. כמו כן, נעשה שימוש בחומר ראשוני המתמקד בשכונה למן תקופת המנדט, דרך ראשית ימי המדינה ועד היום (תכניות, תשריטים, תקנונים, חוקים והנחיות, דוחות, סקרים ותכתובת ענפה של מסמכים תומכי תכנון הכוללת פרוטוקולים של ישיבות והתכתבויות), עיתונות, מיפוי ותצלומים תקופתיים. במטרה להאיר את כוונות התכנון ואת מהלכיו המתועדים במסמכים,

שוחחתי עם בעלי תפקידים שהיו מעורבים בתכנון, ואלו הם: ד"ר חוה לוריון, מנהלת המחלקה לתכנון ארוך טווח בעירייה, שעמדה בראש צוות הכנתה של תכנית ואדי סאליב; אדריכל סעדיה מנדל, שהכין את תכנית רובע האמנים; מר ישראל סביון, ששימש מנכ"ל העירייה בעת הכנת התכנית. שיחה נוספת נערכה עם הסופר סלמן נטור, הבקיא בחברה הערבית בחיפה, בניסיון לאתר תושבים ערבים שעזבו את השכונה בשנת 1948 ויכלו להעיד ממקור ראשון על תהליכי עזיבת הבית, ניסיון שלא צלח. להבנת תהליכי השינוי המואצים שהתחוללו בו מאז ועד היום סייעו ביקורים בוואדי סאליב משנות האלפיים ואילך, שלוו בצילומים וברישומים. קריאת ההומרים נעשתה מתוך נקודת המוצא שתכנון עירוני מתחולל בתוך מערכת תרבותית וחברתית תלוית אתר והקשרים היסטוריים.

תהליכים של שינוי עירוני, אנושי ופיזי

בית

הכנת תכנית ואדי סאליב החלה בעיריית חיפה בשנות ה־80. היא הופקדה ופורסמה למתן התנגדויות ביוני 1993 ואושרה סופית ב־16 במאי 1996 (עיריית חיפה, 1996א). מטרת התכנית היו לפתח קרקע למגורים, לעסקים ולפארק עירוני; להתוות דרכי גישה חדשות לעיר התחתית ולמרכז הדר מזרח; להסדיר נגישות ותניה ולשקם את האזור מבחינה פיזית ותפקודית מתוך שימור מאפיינים היסטוריים. בתיק המכתבים חפ/1601, המלווה את הכנת תכנית ואדי סאליב, מצויה גם פנייתו של האמן שמעון פלומבו לוועדה המחוזית במשרד הפנים כחלק מהגשת התנגדותו לתכנית מ־7 בפברואר 1994. וכך הוא כתב (ההדגשה במקור) (פלומבו, 1994):

הנדון: התנגדות לתכנית מס. חפ/1601 – ואדי סאליב והריסת ביתי.

אני הח"מ שמעון פלומבו בעל ת.ז. 5589466 הגר ברח' עומר אל כתב 30 ואדי סאליב חיפה (18:10853), גולדתי בבית זה בשנת 1959. בית זה מהווה עבורי מקור השראה ליצירותי. מאז תחילת הקריירה האמנותית שלי משנת 1980 נופי שכונת ואדי סאליב תועדו ברב עבודותי. בשנת 1983 הוזמנתי למשרד מהנדס העיר בעקבות תמיכתי בקרית האמנות (תכנית רובע האמנים שהוחל בהכנתה בשנות ה־60) ושם הוצגו בפני תוכנית שיקום השכונה והובטח לי כי ביתי כלול בתכנית – ורק אז נסעתי ללמודים בפריז לתקופה של 4 שנים. בשנת 1988 ראש עיריית חיפה לשעבר מר אריה גוראל פנה לחברת עמידר כי אילו ישפצו את ביתי. אולם נשלח אלי מהנדס שבדק את הנושא בעקבות נזק שנגרם לביתי עקב הריסות בתים שכנים בוואדי. אני כותב היות ואני מרגיש מרומה כיוון שביתי הפך לפתע פתאום למעמד "מיועד להריסה" ומכתבי העירייה מסלפים את סדר הדברים וההחלטות.

אני הנני הדייר היחיד והאמן היחיד בואדי סאליב שנולד במקום ועדיין חי בו. ואני הנני האדם היחיד שנלחם מזה 15 שנה לקידום רעיון הקמת קריית אמנים במקום – אם בהפגנות, בפגישות אין ספור ובתערוכות קבוצתיות. לעניות דעתי – ביתי הינו חלק בלתי נפרד מואדי סאליב ומהווה חלק חשוב בהיסטוריה של הוואדי – ולאף גורם ולאף גוף כזה או אחר אין הזכות לנסות ולעקור שורשים אילו השייכים לכלל תושבי העיר.

די בעקירת שורשים ועיוותים חברתיים שנעשו במשך 35 שנה במקום. אני פונה אליכם בבקשה לא לתמוך בתכנית הקיימת להרוס את ביתי שניזוק כתוצאה מדחפורים שהרסו את הבתים השכנים ולטפל בנושא ברגישות מרבית! ב. הנני מתנגד לרעיון של סלילת הכביש (הרב מסלולי). סלילת כביש קרוב למרכז העיר – ובלב ליבה של שכונת האומנים, תביא לזיהום אויר, ורעש בתוך הקריה עצמה ופגיעה בארכיטקטורה המיוחדת המייצגת את ערכי התרבות והשורשים של העיר חיפה.

קריית אומנים מחייבת התייחסות רצינית לתנאים מתאימים הנוגדים באופן מוחלט את הקמתו של כביש גדול ורחב מסוג זה שיהווה פצע פעור באופי הארכיטקטוני הייחודי הזה. והשאלה היא האם אתם באמת מעוניינים בהקמת קריית אומנים ובהצלחתה?! היות וכביש שכזה הוא הכישלון הראשון להקמת קריית אומנים בואדי סאליב.

אני תקווה כי בקשתי זו תבוא על אוזן קשבת ותואילו לשקול את הדברים בכובד ראש – ולמנוע את התכנית בעודה באיבה. בכבוד רב ובתודה מראש שמעון פלומבו.

ביתו של פלומבו, כמו שכונת ואדי סאליב, מצוי בצומת של תהליכי תכנון מתמשכים בעלי משמעות דרמטית של הרס, מחיקה ובנייה, המעצבים את זהותו הפרטית והקולקטיבית. להתנגדותו לתכנית קדמה שורת התכתבויות עם בעלת הנכס, חברת מנהל מקרקעי ישראל (להלן ממ"י), ועם החברות המנהלות מטעמה, עמידר (החברה הלאומית לשיכון עולים בישראל בע"מ) ושקמונה (החברה הממשלתית-עירונית לשיכון משכנות עוני, שנוסדה בשנת 1961). בעת הכנת התכנית, בשנת 1989, פלומבו אף פנה במכתב לראש הממשלה, יצחק שמיר, בהמשך לפגישתם בעת סיורו של שמיר בחיפה ערב הבחירות המקומיות (לשכת ראש הממשלה, 1989). בפנייתו הוא הביע חשש להרס ביתו מאחר שמסביבו "... נמשכות עבודות שיקום-הרס הוואדי ודחפורי העירייה ממשיכים בגילוח מדרונות ובתי הוואדי הנותרים", והוא חרד כי הסחבת בטיפול בפנייתו תביא לכך שביתו המידרדר לא יהיה בטוח למגורים. ראש הממשלה פנה לראש עיריית חיפה דאז, אריה גוראל, וביקש את התייחסותו למכתב. במרס 1988 השיב אגף התכנון העירוני לראש העירייה כי הבית כלול ברשימת הבניינים המיועדים לשימור לפי תכנית ואדי סאליב שהוכנה באותה עת ואין להרוס אותו (לויין, 1988).

"בית" הוא מושג מרכזי בחיי האדם, הקהילה והמדינה (Dovey, 1999). הוא מגדיר את בסיס התא האנושי: קרבת דם ורבייה, יחידה טריטוריאלית, הזנה, טיפול, שורשים וביטחון. כאתר כפול פנים של שייכות וניכור, אינטימיות ואלוטריות, תשוקה ופחד, הבית עמוס במשמעויות, ברגשות, בחוויות ובקשרים המצויים בלב חיייו של האדם (Blunt & Varley, 2004). בישראל הוא נע לאורך ציר חיייו של האדם מן הפרטי האינטימי (הבית שלי), דרך החברתי והציבורי (בית ספר, בית המקדש) ואף הלאומי (הבית הלאומי) ועד מנוחתו האחרונה (בית הקברות). הבית בישראל הוא מטפורה לבית הלאומי, בייחוד בכל הנוגע לתהליך בניין האומה והכוונת הדיור הציבורי על-ידי המדינה, התופסת את היחידה הבסיסית של הבית כאתר להבניה ממסדית של סביבות היום-יום, כחלק מתפיסה אידאולוגית שהיא נעזרת בה במדיניות הדיור כדי לעצב את דמותה (קלוש ולריון, 2000). ארגון הבית וסימונו דרך מערכות של יחסים קנייניים, מנהליים ותכנוניים בין הפרטי לבין הממשלי מגדירים אותו כמרחב פוליטי. בעצם תפיסת הבית (oikos) כיחידה הבסיסית ביותר של המדינה הציג אריסטו (1997) מודל פוליטי של טריטוריה ולאום ושל היררכיה ושליטה וזגית (בין גבר לבין עבד, בין גבר לבין אישה) המדיר ממנו את ה"אחר" – העבד והאישה. בדומה לתפיסתו של אריסטו שבת הוא אתר שמופעל בו כוח מתוקף סמכות, פוקו (Foucault, 1997) טען כי הכוונת המבט וחסמתו בתוך הבית העירוני ומחוץ לו דרך הארגון האדריכלי של חללי הבית ופתחיו מגדירה אותו כאתר פוליטי שמתקיימים בו יחסי שליטה בין הפרטי לבין הציבורי ובין האדם לבין המדינה. בדומה לבית ספר, בית סוהר ובית חולים, חללי הבית ממודרים, ממוינים, נצפים ומפוקחים. תנועת הגוף בתוך חללי הבית הפרטי כפרקטיקה יום-יומית של תושביו ומבקריו ("השחקנים") ומיקומם בחדרים השונים מבנה אותו גם כזירה המשעתקת אליה מבני כוח בחברה ובמשפחה (בורדייה, 2005).

הבית הפרטי הוא בו-בזמן אתר של שייכות ושורשיות ("להיות בבית") ושל געגועים וניכור ("חוסר בית") (נוימן, 2014), ולפיכך הוא משמש אתר לזיכרון אישי חומרי וסמלי הטעון בנוסטלגיה לעבר, בחיי יום-יום בהווה ובחלומות ופחדים של חוסר ביטחון בעתיד (Treib, 2009). בהקשרים של מאבקים פוליטיים תרבותיים וחברתיים הקשורים בהגירה בעטיין של מלחמות העולם במהלך המאה ה-20, הבית הוא זירה להשכחה ולהדרה בהיבטים של זהות לאומית, ויסודותיו מעורערים (Huysen, 2003). כך גם ביתו של פלומבו. זה ביתו האישי, שבו נולד, גדל ובגר בקרב משפחתו ובו יצר את עולמו כאמן. ואולם, כפי שביתו מכיל ומקבל ומתקיימים בו תהליכים של ביות וטיפוח שנועדו ליצור תחושת משפחתיות ושייכות, הוא גם אתר לגירוש, להשחתה ולמחיקה. עקבות דייריו הקודמים הועלמו, ביתם ורכושם הולאמו. במרחב הישראלי שלאחר מלחמת 1948 הם וביתם נתפסים כ"אחר" בעיני המדינה וזרועותיה, וביתם מוגדר בשיח האדריכלי כ"בית ערבי" המקושר עם האויב (Nitzan-Shiftan, 2017). בשיח הציבורי הפך המושג "הבית הערבי" המרוקן לתבנית תרבותית האוצרת כשל לוגי בעל משמעות מוסכמת: הכוונה היא לבית ערבי שהפך ליהודי-ישראלי עם כניסת העולים

החדשים (שפירא, 2007). לפי יזבק ווייס (Yazbak & Weiss, 2011), את סיפור העקירה הפלסטינית העירונית מסמלים שני בניינים בחיפה, כל בניין בבעלות משפחה ערבית אחת, שדייריהם נאלצו לעזוב בעקבות אירועי המלחמה ובמקומם נכנסו מהגרים יהודים: בית משפחת שיבלק, שנפוצה במדינות ערב ובאנגליה וביתה עבר לחזקת המדינה ונותר זיכרון בלבד, ובית משפחת סוידאן, שיצאו למאבק משפטי להחזרת ביתם וזכו בו.

לטענת האנתרופולוגית, ג'ואל בהלול (Bahloul, 1996), במצב של עקירה והגירה מאפשרים זיכרונות הבית שחזור אשלייתי של יציבות משפחתית. כפי שהיא מגלה בשיחות עם בני משפחתה היהודים שהיגרו מאלג'יר לצרפת בשנות ה-60, הזיכרונות מעוגנים במציאות היום-יומית של הבית שהתגוררו בו עם דיירים מוסלמים בזמן השלטון הצרפתי. זיכרונות אלו הם מאגר עשיר של תרבות וזהות ושל יחסי שכנות טובים, אך גם של הכחשה סמלית של ההפרדה והניכור התרבותי שהם חווים בחברה הצרפתית שהיגרו אליה. לטענתה, תכנית הבית ורישומי החדרים שערכו בני המשפחה משמשים מקור לזיכרון בהעדר הבית הקונקרטי. זיכרון הבית טושטש גם בעבודות של ציירים, צלמים, סופרים, משוררים ואדריכלים הקשורים לחיפה, ובהם גם תושבי הוואדי לשעבר – המשוררת שולמית אפפל והאמנים משה גת, טרו ימיני ושמעון פלומבו – שכונסו בקובץ רקוויאם לוואדי סאליב (זך וקניספל, 1988) שנכתב כדי לזכרון נוסטלגית לשכונה שנהרסה לאחר פינוי התושבים היהודים אל השיכונים. הזיכרון מן הבית העולה מן הקובץ רווי שניות. תחושות שייכות מוחלפות בדחייה וזרות, בזמניות וארעיות, הגירה אחת מוחלפת באחרת, בית "משם" מוחלף בבית בשכונה, שמתפנים ממנו אל דירת שיכון. "גדלתי בבית שנטשו ערבים", כתבה שלומית אפפל שהתגוררה בוואדי בילדותה בראשית שנות ה-50, "הספר הראשון באמת שראיתי היה קרוע. על העטיפה – ציור צרפתי משובה. בעלי-חיים שכבו שם בין גברים ונשים, וריח דייריו הקודמים דבק בדפיו" (אפפל, 1988, עמ' 30). זה הזיכרון היחיד בקובץ המשוך לדיירי הבית הערבים. בהמשך היא תיארה בערגה ולעתים באידאליזציה אוריינטלית את ילדותה בוואדי בין בתים בעלי חצרות פנימיות, בין יהודים מעדות שונות וערבים שעבדו בסביבה, בליל שפות וריחות של תבשילים אחרים. מה נותר מחיפה שלפני 1948, שאל סלמאן נטור, והשיב כי אמנם יש מפות, תמונות, ספרים ושרידים בשטח, אך העדות לעברה של העיר מצויה רק בזיכרון האנושי (נטור, 1988, עמ' 56).

בניגוד לכוונות הפיתוח והקדמה הלאומיים של משרד השיכון לעתיד טוב יותר, המזומן לתושבים המפונים אל השיכונים החדשים, דיווחו האדריכלים חוני וישעיהו (1971) במסגרת דוח שהזמין המשרד, על קשיים, על מצוקות ועל געגוע לשכונה ולבתים שעזבו בוואדי סאליב. בראיונות שערכו בשני בתי שיכון שמתגוררים בהם גם תושבי ואדי סאליב, חשו התושבים צער עמוק על העזיבה וגעגועים עזים לבית, ובייחוד לבתי הכנסת ששימשו גורם חברתי ותרבותי מלכד ומקשר לבתיהם בארץ המוצא. על החלפת החברות בבדידות ובבידוד שהם חוו בדירות השיכון החדשות שעברו אליהן, הם סיפרו בתגובות צער שלוו בטון דיבור טרגי, ברוח נכאה ובנכחי. יצוין כי מדובר בדות

יוצא דופן ברגישותו לעמדות המרואיינים, שאינו אופייני לכתיבה האדריכלית הרווחת, המתמקדת בעיקר ביחידת הבית כאובייקט פיזי בנייני ופונקציונלי. חוני ושעיהו הסיקו מן הדוח, בין השאר, כי תהליך הפינוי שהיה אמור להעניק להם עתיד טוב יותר בדירות השיכון החדשות, הוא בעייתי ומלווה באובדן. אך לא רק הבית, אלא גם השכונה היא "אתר של רגשות", טען בק (Back, 2016), והעלה את קרנה כמקור לנחמה מסטיגמות חברתיות, בייחוד בשכונות המצויות בשולי החברה. בהקשר זה אמר שמור (2016), במחקרו על שכונת התקווה, כי יחסי כוח חברתיים והקשרים היסטוריים קונקרטיים של אובדן מייצרים מלנכוליה הקשורה לביוגרפיות של תושבים ולהיסטוריה של שכונה. לדבריו, מקורה של המלנכוליה גם בפגיעות ובשייכות המטושטשת של תושבי השכונה המזרחים, שנתפסו בעיני הזהות היהודית הקולקטיבית, האשכנזית ברובה, כיהודים־ערבים שהחליפו את האוכלוסייה הפלסטינית שגרה במקום עד מלחמת 1948 – חלקם השתתפו בפלישה אל הבתים בעת המלחמה, וחלקם התיישבו לאחריה בבתי המרוקנים. בתכנית ואדי סאליב שאושרה בשנת 1996, סומן ביתו של פלומבו כ"מבנה לשימור" – מבנה בן שתי קומות שייעודו הקרקע שלו הוגדר כ"מגורים ועסקים מיוחד" בלב שטח המסומן בתכנית כשטח ציבורי פתוח (להלן שצ"פ) ורחב ידיים. שטח זה כולל את רוב שטח הוואדי ומדרונותיו שניצבים עליהם בתי השכונה שנתרו, חלקם אטומים ורובם בהריסות (עיריית חיפה, 1996א). לשאלתי מדוע יועד לשימור דווקא מבנה זה, השיבה מתכנתת התכנית, ד"ר חוה לוי־יון, כי לא היה מדובר במבנה בעל ערך אדריכלי לשימור (שיחה עם ד"ר חוה לוי־יון, מאי 2013). הוא סומן לשימור מאחר שהיה אחד המבנים הבודדים שהיו מאוכלסים בעת הכנת התכנית, ותרמה לכך התנגדותו של פלומבו להריסה, ובייחוד הפעלת גורמים פוליטיים לטובתו, כגון ראש הממשלה, יצחק שמיר, וראש העירייה, אריה גוראל. לטענתה, לשימור המבנה סייעה התערבות המועצה לשימור אתרים בשיתוף החברה להגנת הטבע לטובת שימור מבנים ייחודיים שנתרו בוואדי סאליב, כחלק מהתנגדותם לתכנית ואדי סאליב והתערבות גורמים שרצו לקדם את השכונה כרובע אמנים.

חברת עמידר סברה אחרת. במכתב מאת מנהל החברה, דב צחר, היא הודיעה לפלומבו כי הוא מחזיק במפתחות הדירה שלא כחוק מאחר שאביו, שהיה בעל חזקה בה, נפטר. החברה אף ציינה כי גם אביו לא היה בעל זכויות בדירה, ולכן היא תבעה שיחזיר את החזקה בדירה לרשותה (צחר, 1988). מלווה בעורך הדין, מאיר לבבי, פנה פלומבו לעמידר והתריע על מצבו הרעוע והמסוכן של הבית שהוא מתגורר בו: סכנת התמוטטות הגג, ברזלים חשופים וגושי בטון נופלים מן התקרה, שקיעת מרצפות וסדקים שנפערו, לטענתו, מהריסת בתים סמוכים. בה־בעת הוא פנה אל מהנדס העיר בבקשה שיחייב את עמידר לתקן על חשבונה את כל הדרוש (שם). במהלך קיץ 1988 התנהלה חליפת מכתבים ערה בין עמידר לבין פלומבו בסיוע עורך דינו בדבר מעמדו החוקי של הבית והדרישה לפנותו ובדבר פניותיו לעמידר ולעיריית חיפה בנוגע למצבו הפיזי המסוכן ובקשתו מן העירייה להוציא צו מבנה מסוכן על ביתו מתוקף חוק העזר העירוני. על־פי חוק העזר לחיפה, מבנים מסוכנים (התשמ"ג–1983), עם הכרזת הרשות על מבנה כ"מבנה

מסוכן" נשלחת לבעלי הדירות או למחזיקי הדירות בבניין הודעה שיש לבצע את ההנחיות המפורטות בהודעה ולהגיש לעירייה אישור של מהנדס רישוי על הסרת הסכנה. ואכן, פורסמה הודעה מטעם משרד מהנדס העיר על הכרות הבית כ"מבנה מסוכן", ומפרט טכני אף הוכן במחלקה לפיקוח על הבנייה בעירייה. המפרט עסק בביצוע התיקונים בנכס מתוקף חוק מבנים מסוכנים לשם הסרת הסכנה, והוא עמד על סך של כ־45,000 ₪. במכתבו אל מנהל עמידר ציין ראש העירייה, אריה גוראל, כי פורסמה הודעה מטעם משרד מהנדס העיר על ביתו כ"מבנה מסוכן" וכי העירייה מעודדת מגורי אמנים בוואדי סאליב. הוא אף הוסיף כי "מר פלומבו נמצא בעיצומם של לימודיו בפריז בעידוד ותמיכת העירייה. אודה לך מאוד אם תורה את הנוגעים בדבר להחיש את הטיפול לתיקון הליקויים ולאפשר לדייר לשוב ללימודיו לפריז" (גוראל, 1988). אמנם לא נמצא במסמכים פירוט על סוגה ועל היקפה של תמיכת העירייה בלימודי האמנות של פלומבו בפריז ואף מנכ"ל העירייה דאז לא זכר את המקרה (שיחה עם ישראל סביון, מנכ"ל העירייה, מרס 2015), אך נסיבות אלו מסבירות אולי את קשריו עם העירייה ואת פשר התערבותה לטובתו בפני חברת עמידר. כמו כן, במסמכים לא צוינה הכנת המפרט הטכני לביצוע התיקונים בנכס לשם הסרת הסכנה על־ידי המחלקה לפיקוח על הבנייה בעירייה, שלפי ההליך נעשה מטעם בעל הנכס (עיריית חיפה, 1989; עיריית חיפה, אגף רישוי ופיקוח על הבנייה, 1989). קשר זה בין פלומבו לבין העירייה יכול גם להאיר את התגייסותם של כלי התכנון העירוניים להכללת ביתו כ"מבנה לשימור" בתכנית ואדי סאליב.

פניותיו של פלומבו למוסדות המדינה ולרשויות התכנון מתויקות בתיקים בין מסמכי התכנון הרבים, ובהם תכניות, רישומים, סיכומי פגישות וחוות דעת. התכתובות משרטטות את מדיניות הממסד הממשלתית והעירונית ואת התנהלות הפקידים ובעלי המקצוע בענייניו, בהם מהנדסים, אדריכלים ומתכננים. בין המסמכים הרשמיים המתעדים חוקים, הנחיות ותכניות הנוגעות למדיניות אכלוס, למימון הפינוי, לחוקי אחזקת נכסים ולתכנון וניהול של הקרקעות והנכסים בשכונה, מתויקים גם מכתביו האישיים של פלומבו המעידים על השפעתן הדרמטית של פרקטיקות התכנון הרשמיות על האיש ועל ביתו. במכתביו הוא פורש חוויות של עקירה והשתרשות בארץ, וקולו האישי מנסה לערער על החלטות הממסד באשר לעתיד ביתו. הוא רוצה להישאר בבית שנולד בו בוואדי סאליב, שכן ביתו, נופי שכונתו ושכניו הם מקורות השראתו. ציוריו הם עדות לרצונו להיאחו בביתו: "ב־82 הצגתי תערוכת יחיד באודיטוריום בחיפה שנושאה נופי ואדי סאליב שהם בעצם נופי ילדותי", הוא כתב במכתבו לראש הממשלה (פלומבו, 5 במרס 1989). בציוריו המצויים בקטלוגים של תערוכות שהציג בהן את עבודתו, הוא מתעד מראות של השכונה ההולכת ונהרסת תחת גלגלי הדחפורים. דרכם הוא מבסס את שפתו, את מקומו, את זהותו ואת חומרי הזיכרון, וכפי שהעיד – שכונת ואדי סאליב היא "תבנית נוף מולדתו". בציורו "חצרו של יהודה" משנת 1982 בקובץ רקוויאם לוואדי סאליב הנציח פלומבו תהליכי עזובה, פירוק וחורבן בחצר ביתו של יהודה הסמרטוטר הסמוך לבית הוריו, שעליה עמד בעבר בניין שנהרס. בחזית החצר הגובלת

במדרון הוואדי הוא תיעד שרידי קשתות ופתחים, חדרים הרוסים ופרטי בנייה מאבן המתמזגים עם המדרון שמאחוריהם. בחצר פזורות באקראי עקבות של הרס – מצבורי אבנים, דלתות שנעקרו, ארגזי עץ, רהיטים, כביסה תלויה ותרנגולות מתרוצצות. כמו כן נראית בו דמות גבר היושב בפתח ביתו, בית אבן בן שתי קומות עם פתח אטום בקומה השנייה, המביט במבט מרוחק אל החצר (וך וקניספל, 1988, עמ' 105). אל ואדי סאליב חזר פלומבו בשנת 2010 כדי לצלם סרטון העוסק בו ובאמנותו. הסרטון צולם בסטודיו שלו בצרפת ועל רקע הבית החרב בוואדי, שנמכר בינתיים לאחַר (מתתיהו, 2012). למרות ריחוק הזמן והמקום נותרו נופי הזיכרון של בית ילדותו השראה לנופי החורבות של אמנותו, וכפי שהסביר – "הבית זה המקום ששם אתה מאוחד עם עצמך" (שם). ומה באשר לזיכרונותיהם של תושבי ביתו הנעדרים? עקבות התושבים הערבים שגרו בבית עד מלחמת 1948 נפקדים ממכתביו אל הרשויות, מכתבתו, מדיבורו על אמנותו ומצוירו.

משכנות עוני

עזיבת תושבי חיפה הערבים החלה בדצמבר 1947, לאחר אישורה של תכנית החלוקה בעצרת האומות המאוחדות, ועד פברואר 1948 עזבו כ־20,000 נפש. גל עזיבה שני אירע בפברואר–מרס 1948, ובו עזבו את חיפה כ־10,000 נפש, ועוד כ־30,000 תושבים עזבו בימי הלחימה באפריל 1948 (גורן, 2006). מעיר מעורבת בעלת מספר דומה של יהודים וערבים בימי השלטון הבריטי ומועצת עיר בעלת רוב ערבי הפכה חיפה בזמן קצר לעיר עברית, המנוהלת בידי הנהלה חדשה בעלת רוב למפלגות הפועלים בראשות אבא חושי. מתוך 98,284 תושבים שהתפקדו במפקד נובמבר 1948, נמנו 3,566 תושבים ערבים בלבד שרוכזו בשכונת ואדי ניסנאס (רול ויסעור, 1954). בד בבד הפכה חיפה לשער הגירה לאלפי עולים חדשים. מבין כ־190,000 נפש שהגיעו לארץ ממאי 1948 ועד מרס 1949, שוכנו בחיפה כ־24,000 עולים, רובם בבתים המרוקנים בשכונות הערביות באזור העיר התחתית, ובהן ואדי סאליב. לפי חוק נכסי הנפקדים התש"י–1950, הופקעו נכסי התושבים שנפקדו מבתיהם במהלך יום המפקד והפכו לרכוש מדינה במעמד נכסי נפקדים, שנקרא תחילה "רכוש נטוש" (חוק נכסי נפקדים, התש"י–1950).⁵ אכלוס

5 בחוק נכסי נפקדים הוגדרו כנפקדים מי שעזבו את מקום מגוריהם בשטחי מדינת ישראל בתקופה שמ־29 בנובמבר 1947 ועד 1 בספטמבר 1948 "אל מקום מחוץ לארץ ישראל" או "אל מקום בארץ ישראל שהיה מוחזק אותה שעה בידי כוחות שביקשו למנוע את הקמתה של מדינת ישראל או שנלחמו בה לאחר הקמתה" (חוק נכסי נפקדים, התש"י–1950). החוק קבע את מעמדם החוקי של הנכסים (קרקעות, בתים, שטחים חקלאיים וכו'), שהותירו הפליטים שעזבו מרצונם או שלא מרצונם במהלך המלחמה בשטח מדינת ישראל. בעקבות אישור החוק הועברו נכסי הנפקדים בישראל לניהולה של מועצת האפוטרופוסות במשרד המשפטים. מן האפוטרופוס הועברו הנכסים לאחריות רשות הפיתוח, ומהם למנהל מקרקעי ישראל. עד חקיקת החוק כונו נכסים אלו "רכוש נטוש" (להרחבה בנושא נכסי נפקדים בחיפה ראו וייס, 2007).

העולים בבתי הרכוש הנטוש לא היה פרי תכנון (וייס, 2007), ובוואדי סאליב הוא נעשה בשני גלים: הראשון הגיע בשנת 1948 היישר ממחנות העולים, והשני הגיע בראשית שנות ה-50, לאחר עזיבת יישובי העולים שהם הופנו אליהם במסגרת המדיניות הממשלתית לפיזור האוכלוסין.

מחיקת ביתו של פלומבו ושכונת ואדי סאליב היא חוליה בגנאולוגיה של התרוקנות, התפוררות ומחיקה מתמשכת שהחלה בתקופת המנדט הבריטי (1918–1948), עם עזיבת תושביה הערבים של השכונה, בעיקר במהלך ימי המלחמה באפריל 1948, ונמשכה במהלך בניין האומה בשנות ה-50 ועד היום. היא עוגנה בתכניות הסדרה שהכינו הבריטים לעיר המתפתחת, שבהן שימשה חיפה חוליה חשובה ברשת ערי הנמל של האימפריה, ובהמשך בהקמת המדינה. הדיון הרווח בתכנון הקולוניאלי, ואחריו הלאומי, מורה על הקשר בין ידע ופרקטיקה מקצועיים לבין כוח הגמוני (Bozdoğan, 2001). לתפיסת השלטון הבריטי, עיצוב ותכנון עירוניים היו מכשיר פוליטי רב-עוצמה בהקשר של מחיקת נוף, ששימש ליצירת סדר חדש ולהבאת גלגלי המודרניזציה לאזורים הנשלטים נחשלים, כדוגמת חיפה המנדטורית והלאומית (קולודני, 2010). המרקם הצפוף של ואדי סאליב, בדומה למרקם העיר העתיקה והשכונות במרחב הערבי בעיר התחתית, לא תאם את מודל התכנון הבריטי המודרני (Home, 1997) ואת המודל הישראלי שהלך בעקבותיו. מחיקת נוף הייתה כלי מרכזי בתהליכי תכנון שביקשו הבריטים לקדם באמצעות סניטציה פיזית (הסדרה פיזית של המרחב) וסניטציה חברתית (עיצוב והבניית סדר חברתי) (Hosagrahar, 1992). מבני האבן החד-קומתיים או הדו-קומתיים שהיו בנויים על מגרשים קטנים בגודל ובצורה שאינם אחידים ("לא רגולריים", בלשון אדריכלית) וחצרות פנימיות פרטיות, סמטאות מפותלות וצפופות, בינוי בקו בניין אפס בלא מרווחים בין הבתים והעדר תשתיות מים, ביוב ופינוי אשפה – כל אלו לא תאמו את קוד התכנון המודרני שהבריטים הנחילו במושבותיהם וגם בחיפה. מדוח שנתי של מהנדס העיר הבריטי בחיפה, ליונל ווטסון, עלה אף מצבה הסניטרי וההיגייני הירוד של ואדי סאליב (עיריית חיפה, 1942). לצד שכונות ערביות נוספות שווהו עם נחשלות ועם עוני, כמו אזור העיר העתיקה, ואדי סאליב, ואדי ניסנאס, חיפה העתיקה, חרת אל תנק, רובע ארד אל יהוד, אזור שער הכרמליתים ואזור הבורג' התחתון, הוגדרה השכונה בתכניות משנת 1934 ואילך כ"אזורים שיש לבנותם מחדש".

בדומה למפעלי מודרניות לאומיים בעולם, המבוססים על הגדסה חברתית שהמדינה מובילה (Appadurai, 1996), וכחלק מתפיסת עיצובו של המרחב העירוני והצורך לביית את העולים כחברה ישראלית הומוגנית לפי קודים של תכנון מערבי, קידמה ישראל בראשיתה מדיניות דיור באמצעות תכנון מבני שיכונים, סביבות מגורים ויחידות דיור (קלוש ולוי-יון, 2000), ואדריכלים ומתכננים שימשו בה כמומחים לעיצוב המרחב והחברה הישראלים (יעקובי, 2005). לפי קלוש (2007), בתוך הפרדיגמה של השיכון קיים עימות מובנה בין תפיסת הבית של הדייר לפי צרכיו החברתיים והתרבותיים לבין צרכי הממסד ותפיסות עולם תכנוניות, בייחוד במעבר מחברה מסורתית לחברה מודרנית.

לפי מדיניות הדיור שקידם משרד השיכון הכינה העירייה בתום המלחמה תכנית "תחום שיקום מרכזי חיפה" (עיריית חיפה, 1950), וכל המרחב הערבי לשעבר סומן בה כ"תחום שיקום להריסה ובנייה מחדש". המשמעות הייתה משולשת: התניית כל בנייה חדשה או תוספת בנייה בתכנון ובחלוקה מחדש למגרשי בנייה זהים בשטחם; הסדרה חדשה של קווי בניין, מרווחים, גובה ואחוזי בנייה; הקצאות שטחים ומבנים לצורכי ציבור. בפועל הסתתרה מאחורי קודים אלו יוזמה למחיקת המרקם הפיזי הקיים ולשלילת המרחב הערבי בעיר טרום 1948, שהיה שונה לחלוטין מן המתווה התכנוני והאדריכלי המודרני המבוקש. מונחים, כגון הרס, חיסול, פירוק, הסרה, הרחקה, הונחה ודרדור, בנייה מחדש, חידוש, שכלול ושיפור, שחלחלו הן לורגון המקצועי ברחבי המושבות והן לתכנון הבריטי בחיפה, שימשו את השיח האדריכלי של מנגנון מחיקת הנוף העירוני בראשית המדינה (Kolodney & Kallus, 2008). שיח זה שלל למעשה את דמות הבית ואת רקמת הבינוי המשויכות לחברה הערבית החיפאית טרום 1948.

הריסת העיר העתיקה במהלך המבצע הצבאי שקמונה בשנים 1948–1949, ששימשה עד אז כמרכז המגורים, בנייני הציבור והדת של הקהילה הערבית בחיפה בלב העיר התחתית, סומנה כצעד אל-חזור ואותתה על מגמות תכנון ופיתוח של העיר בעתיד. את חיי העיר השוקקים החליפו הררי הריסות, כ-300,000 מטר מרובע של פסולת בניין, חורבות, קטעי מדרגות ומצבורי אבנים שנותרו נוכחים בלב העיר התחתית למרגלות שכונת ואדי סאליב עד אמצע שנות ה-90, עת נבנתה במקום קריית הממשלה. מחיקת העיר העתיקה ושינוי המרחב הערבי לפי התכניות שימשו לחברי ההנהגה של העיר החדשה בראשית שנות ה-50 הזדמנות לייצר זהות עירונית חדשה, עברית ומודרנית, באמצעות כלים תכנוניים ובזמן קצר (Kolodney & Kallus, 2008).

לפי תכנית "תחום שיקום מרכזי חיפה" הוכרזה ואדי סאליב כ"תחום שיקום" והוגדרה במשרד הפנים כ"משכנות עוני" (עיריית חיפה, 1950). במסגרת תכנית עיצובה של דמות העיר התחתית, פרי תחרות רעיונית שהכריזה העירייה במטרה לתכנן מחדש את כל אזור המרחב הערבי לשעבר, שבה זכה האדריכל מיכאל שביב, הוצע לפתח במרכז השכונה פארק עירוני לאורך ערוץ הוואדי התלול ודופנותיו במקום הבינוי הקיים (שביב, 1951). הפארק, שאמור היה לשרת את דיירי השיכונים שתוכננו סביב ואת הדיירים בנינוי החדש שהוצע לעיר התחתית למרגלות הוואדי, היה שלב נוסף במחיקת נוף השכונה. הוא הוגדר שוב בתכנית ואדי סאליב (עיריית חיפה, 1996א) שהוכנה בשנות ה-80, ובוצע לבסוף בשנת 2015.

השכונה עלתה למודעות העירונית רק בעקבות מרד ואדי סאליב בשנת 1959, שהצית את הפערים העדתיים ואת ההפליה של עדות המזרח (דהאן-כלב, 1999). תנאי המגורים בשכונה היו קשים: הדירות תוארו ככוכים מעופשים, הפרנסה התבססה על עבודות דחק, ולתושבים לא נותר אלא להתבונן בערגה בשכנים המתגוררים בשכונת הדר, בעיקר אשכנזים, שעסקו בעיסוקי בורגנות זעירה או עבדו בשירות הציבורי:

העולים באו לתוך העיר ונכנסו לבתים הנטושים במספרים גדולים, נזכר משה שחל, בעצמו בן למשפחת עולים מעירק, פרקליט ושר לשעבר בממשלה. תנאי הדיור היו צפופים מאוד, עד כדי כך שחלק מהם לא גר בדירה אלא התמקם בחדרי מדרגות, שבלילות היו מוציאים אליהם כלי מיטה ומזרנים (קוטלר, 2009).

לפי ממצאי הדוח, שהומין משרד הפנים כדי לבחון את ההשלכות החברתיות של פינוי תושבי ואדי סאליב אל השיכונים, תנאי המגורים של השכונה אפשרו ליצור זהות קבוצתית והתגברות קיבוצית על "זעזוע העקירה וההשתלה" של העולים שנקלעו למציאות ישראלית זרה ולעתים אף עוינת (חזני וישעיהו, 1971). מציאות זו הובילה להתקוממות הידועה בשנת 1959 בהנהגתו של בן הרוש, הסביר משה שחל. מניפולציה ממשלתית מכוונת של הזנחה ודרדור בגיבוי תכניות אדריכליות הייתה מנגנון שהיה מבוקר שהביא לבסוף את חורבנו של הוואדי, שמצבו הנחשל זוהה עם "הבעיה העדתית" (וייס, 2007). החברה לשיקום משכנות עוני שהחלה לפעול בחיפה בשנת 1962 הגדירה את השכונה כ"מוקד עוני" והעריכה כי 1,600 משפחות נדרשות לפעולות פינוי לדיור חלופי. המגמה הייתה למזג את המפונים ממשכנות העוני באוכלוסייה ותיקה וכך ליצור שיכון מעורב של עולים מזרחים ואשכנזים ולקלוט עולים חדשים וותיקים בסיוע עבודה קהילתית של המחלקה העירונית לשירותים קהילתיים וסוציאליים. מראיונות שערכו חזני וישעיהו (1971) עם דיירים מפונים בשיכונים שהם עברו אליהם מן הוואדי, עולה כי לצד המתח העדתי בין התושבים האשכנזים לבין המרוקאים שימשה להם השכונה מעין "אזור כניסה" שתרם לקליטתם הטובה בארץ. תנאי המגורים הקשים אפשרו התגברות קיבוצית (עדתית) על "זעזוע העקירה וההשתלה" בארץ הזרה, והמגורים בצוותא אפשרו את המשך "הזהות הקבוצתית" עם ארץ המוצא ואת המשך קיומם של דפוסים תרבותיים. המראוינים דיווחו כי המעבר אל השיכונים היה מלווה בתחושות עקירה והצהירו חד-משמעית שהם נכונים לחזור לשכונה אילו הותר להם.

עם אישור החוק הממשלתי לבינוי ופינוי של אזורי שיקום (חוק בנוי ופינוי של אזורי שיקום, תשכ"ה-1965), הקמת רשות שיקום ממשלתית ליד משרד השיכון והקמת חברת שקמונה העירונית בשנת 1961 חודדה ההגדרה הממשלתית לאזורי שיקום כ"שטחים שמצבם הפיסי דורש שינויים ושפורים מרחיקי לכת" (עיריית חיפה, 1980). מתוקף החוק והנחיותיו פעלו חברות עמידר ושקמונה בנחישות לפנות את הדיירים משכונת ואדי סאליב, להרוס כל דירה שהתפתחה או לאטום בלבנים את הפתחים על מנת למנוע פלישות. מאורעות ואדי סאליב זירזו את פינוי דיירי השכונה, ומתוך כ-1,600 משפחות פונו בשנת 1961 כמחצית מן התושבים.

רובע אמנים

היוזמות לפינוי תושבי השכונה והרס שיטתי של הבתים לא עלו בקנה אחד עם תכניותיו של ד"ר ראובן הכט, מנהל ממגורות דגון בעיר. בהשראת שיקום רובע יפו העתיקה

ושכונת עין כרם בירושלים באותה עת העלה הכט בשנת 1967 בפני ראש העיר, אבא חושי, הצעה להפוך את שכונת ואדי סאליב לאתר תיירותי מניב על-ידי שיקומם ושחזורם של המבנים הרעועים. חושי בירך על התכנית וביקש לקדם ולפתח את הרעיון. האדריכל סעדיה מנדל, שעסק באותה תקופה בתכנון השימור והשחזור של הרובע העתיק ביפו, בירושלים ובעכו, מונה על-ידי הכט להכין פרוגרמה ותכנון רעיוני לשכונה. מנדל הציע "לראות בוואדי סאליב כמובלעת עירונית אשר בה יישמר האופי המזרחי הקיים" (מנדל, 1967). הכלאה בין סטראוטיפים, כגון "אופי מזרחי", "ים-תיכוני" ו"שילוב של עיר בטבע", לבין מטענים תרבותיים ואמנותיים, כגון "רומנטיקה", "נוסטלגיה" ו"ציוריות", שימשו את מנדל בניסונו לשכנע את העירייה להפוך את הוואדי לרובע אמנים ולשקם את המבנים המתפוררים כאובייקט אדריכלי המשמר זיכרון של תרבות חומרית. התכנון, כפי שהעיד בשיחה עמו, התבסס על אופייה הייחודי של השכונה, הנובע מטופוגרפיה בצורת קערה המרכזת אליה את המבט מן השכונות הסמוכות, ממכלול סמטאותיה, מרחובות המדרגות ומצביון הבניינים העתיקים הפרוסים על צלע ההר (שיחה עם אדריכל סעדיה מנדל, ינואר 2012, רשפון). בבסיס התכנית עמד פינוי התושבים היהודים המתגוררים בשכונה, שחזור ושימור של הבתים והפיכתם לבתי מלאכה לאמנים, חנויות לממכר חפצי חן ועתיקות, מסעדות, קונדיטוריות, בתי קפה ומועדוני לילה ויחידות דיור לאמנים ההולמות את טבעו הייחודי של האזור (שם).

מנדל הציע לשקם ולחזק 150 יחידות של עסקים בשטח של 18,000 מ"ר. למימוש התכנית הוא המליץ להפסיק לאלתר את הרס המבנים, לפנות את התושבים שנותרו, להפעיל פיקוח עירוני כדי למנוע פלישה לבתי המפונים על-ידי סתימת פתחים ושילוט "סכנת מפולת" ו"הריסה" ולבצע חיוקים חיוניים למבנים. למניעת ספקולציות נדל"ניות הציע מנדל לשמור על סודיות בכל הנוגע לפרויקט. בדומה למודל של חברת פיתוח יפו העתיקה, הוא קרא להקים חברת ניהול לקידום הפרויקט שיהיו שותפות בה עיריית חיפה, החברה הממשלתית לתיירות, רשות הפיתוח (בעלת הנכסים) ומדינת ישראל (מנדל, 1967). למהנדס העיר הציע לקדם הכנת סקרים כבסיס לתכנון (סקר מבנים קיימים, סקר ארכאולוגי-היסטורי, סקר דמוגרפי וסקר כלכלי) ולהכין הצעות לתכנון אדריכלי מוקדם ופרוגרמה, ובהמשך להכין תכנית בניין עיר שתעגן סטטוטורית את רעיונותיו. בעקבות סיור במקום בהשתתפות מנדל עצמו, מהנדס העיר כהן ואדריכל סנדברג מן העירייה, כתב מנדל למהנדס העיר כי יש לעודד את המשך פינוי הדיירים מבתיהם אל השיכונים החדשים, אך יש להפסיק לאלתר את הריסות המבנים ולחזק זמנית מבנים רעועים (שם).

מחיקת הבית כמנגנון של הריסה ובנייה חדשה הוחלפה בשיח אדריכלי של שיקום ושחזור. בתי הוואדי המטים ליפול הפכו בתכתובות ל"נכס ארכיטקטוני" והשכונה כולה הפכה מאזור "משכנות עוני" הנידון להריסה ל"שכונה ציורית" שיש לשמר ואת דייריה יש לזרז ולפנות. וכך טען הממונה על התכנון הארצי במשרד הפנים בירושלים, אנטול ברוצקוס, שהכט פנה אליו לסיוע:

... עם התקדמות האכלוס ובנוי בארץ, הנוף העירוני הופך יותר ויותר לנוף חד גוני שיכוני מודרני... משקל הירושה של בינוי מסורתי "ים תיכוני" או "מזרחי" בנוף העירוני נעשה יותר ויותר קטן בתוך הים של חד-גוניות מודרנית זו. לכן יש ערך רב לשמור על שכונות ים-תיכוניות אופייניות דוגמת ודי סאליב, גם אם לשכונה אין ערך הסטורי או ארכיטקטוני יצא מן הגדר הרגיל. נראה לנו שמוטב ללכת כאן בדרך שיפוץ ושיקום ולא בדרך חירורגית של הריסה ובינוי מחדש (ברוצקוס, 1968).

גישתו של ברוצקוס שיקפה את השינוי שהתחולל בשיח האדריכלי בישראל באותה תקופה ותר אחר אותנטיות, מקום ושורשיות במרחב הישראלי. בניגוד לתפיסה המודרניסטית, הדוגלת ביצירת "לוח חלק" המשותף מכללי העבר, החלו אדריכלים בראשית שנות ה-60 לתור אחר משמעות "המקום הישראלי", ולאחר שנת 1967 הם חיפשו את "המקום הישראלי השורשי" בערים ובכפרים ערביים בישראל ובעיר העתיקה בירושלים (נצן-שיפטן, 2003).

המושג "ים-תיכוניות" החליף את האדריכלות ואת הנוף הילידי. תומרים, כגון אבן, עץ זית ואור, ואתרים, כגון מקומות קדושים, קברים ואתרי פולחן, הפכו לאבני בניין של הנוף והמקום הישראלי (שם). האדריכל רם כרמי, ששימש בשנות ה-70 כאדריכל ראשי במשרד השיכון, מתח ביקורת על תהליכי התכנון המודרניסטי וביקש לקדם תכנון של שכונות מגורים בממד של המשכיות בזמן ובמקום דרך רכיבי האדריכלות המסורתית "הים-תיכונית", כגון החצר הפנימית, הכיכר, שערי העיר וחללי מגורים מסורתיים (כרמי, 1977). בדיון האדריכלי החדש שהתפתח אין אוכור לחברה הערבית ולבית הערבי של טרום 1948, אלא הישענות על העבר התנ"כי הרחוק כצידוק להמשכיות של הזמן והמקום באדריכלות הישראלית. לעומת זאת, גורביץ וארן (1991) טענו כי השניות בין "המקום הגדול" כאידאה לאומית מודרנית לבין "המקום הקטן" של תרבות היום-יום יוצרת סדקים המערערים את הניכור הישראלי של הזיכרון הפלסטיני, וניכור זה מבצבץ מעל פני השטח למרות השתקתו. הסדקים שצצו בזהות הישראלית המערבית-מודרנית שקידם הפרויקט הלאומי, העלו מאמצע שנות ה-60 גם את השיח המזרחני הרואה ב"כפר הערבי" אובייקט בעל ייצוג תרבותי וחברתי (אייל, 2005). הזהות הערבית של הכפר המרוקן מאז שנת 1948 הוחלפה בזהות מזרחית הרואה בכפר הערבי מרחב פיזי, הנובע באופן אורגני מן המבנה הקהילתי המסורתי ומתרחק מן הדיון בחברה המזרחית ה"אחרת", המבוססת על השבט, על החמולה ועל העדה הדתית (שם).

תפיסות אלו התירו את הכפר הערבי מן ה"כבלים" הערביים ואפשרו לאדריכלים לקדם את הדיון ב"בית הערבי" וברקמה העירונית, כדוגמת ואדי סאליב, המדמה "כפר ערבי" כאובייקט אדריכלי "ים-תיכוני" וכאתר תיירות המתרפק על העבר התנ"כי. ברוח התפנית האדריכלית ראה סעדיה מנדל בוואדי סאליב "יופי אצור של נוסטלגיה לארץ ישראל ים-תיכונית בעלת אופי כפרי בעיבורה של עיר" (שיחה עם אדריכל סעדיה

מנדל, ינואר 2012, רשפון). את ערוץ הוואדי, המצוק והטופוגרפיה המטפסת במעלה ההר ומשולבת בצמחייה הפראית הוא תפס כיחידה עירונית אורגנית, כעיר בטבע. לדבריו, עיקרה של התכנית היה מבוסס על מגמה, שרווחה באותה תקופה בעולם, לשמר את אופיין של שכונות עתיקות ולפתחן כאזורי תירות, אמנות וביילוי. ואולם, התכנית לא יצאה אל הפועל מעולם. היא הוקפאה בשנת 1969, עם מותו של אבא חושי. פניות חוזרות ונשנות של הכט לראש העיר החדש, יוסף אלמוגי, לקידום הפרויקט נענו בחוסר עניין, והוא ניסה לזרוז בערוצים נוספים. בבוקר 18 במרס 1975 סיירו בוואדי סאליב מנהל היחידה העירונית לשיפור פני העיר, גרשון קניספל, האדריכל סעדיה מנדל ומנכ"ל האגודה לפיתוח תירות חיפה (אפת"ח), עו"ד יונה ירב. במכתב לאלמוגי הם טענו כי למרות ההרס הרב ניתן לקדם את התכנית ולהפוך את ואדי סאליב "כדוגמת יפו העתיקה, עכו וחוצות היוצר בירושלים" (קניספל, 1975). הם הציעו לתחום את אזור שרידי הוואדי, להקפיא את מצב השטח, להתחיל לאלתר בשיקום האתרים ולחדש הרשמת מועמדים לאכלוס השטח. בהמשך נפגש קניספל עם שר הקליטה, שלמה רוזן, במטרה לרתום את משרדו לפיתוח יחידות לאמנים עולים בשטח הוואדי. ואולם, מהנדס העיר, יוסף לוי, סבר אחרת. צוות תכנית המתאר, ששקד על הכנת תכנית בתפיסה כלל-עירונית, ערך בשכונה סיור מקצועי וטען כי אין בה ריכוזי מבנים "הראויים למאמץ של שחזור ולהשקעות הכרוכות בכך", ועל כן יועדה השכונה להריסה. הוויכוח הניטש על גורלה של ואדי סאליב הגיע גם לעיתונות. תחת הכותרת "לא להרוס את ואדי סאליב – מציעים שיקום השכונה הישנה בנוסח יפו העתיקה" כתב נשר (1968, עמ' 2) על המחלוקת בנוגע לעתיד השכונה שניטשה בין ראובן הכט, שטען כי "עיר חייבת לשמור קצת על עברה, בתים ישנים הם נכס לא מטרד", לבין משרד מהנדס העיר. הפרויקט ירד לבסוף מסדר היום העירוני והדהפורים המשיכו להרוס את הבתים שפוונו, עד שבתחילת שנות ה-90 הפכה השכונה לתל חורבות.

חורבה

הפרוצדורות האדריכליות וכלי התכנון, ובהם הכנת סקרים, דוחות, תכניות מדיניות ותכניות סטטוטוריות, הניעו שוב ושוב את הרס השכונה. בסקר מבנים (1968), שנערך עבור משרד השיכון בעקבות הדיון על הקמת רובע אמנים, נקבע כי 87% מן המבנים אינם יציבים ולפיכך אינם ראויים לשימוש, כי יידרשו השקעות גדולות לשחזורם ולשיקומם וכי ערך הקרקע גבוה יותר מערך המבנים (החברה לפיתוח תעשיות בע"מ IDC, 1968). בעקבות ממצאי הסקר הוסרה היוזמה של רובע האמנים. כל המבנים בשכונה, לרבות ביתו של פלומבו, הוכרזו כ"משכנות עוני שאינם ראויים למגורים" וסומנו כ"מבנה מסוכן". ההכרזה זרזה את תהליך הפינוי, ובשנת 1968 עזבו את השכונה יותר ממחצית מ-1,600 המשפחות, והמבנים שפוונו נהרסו בשלמותם או בחלקם או נאטמו. כך הפך הוואדי בהדרגה לאתר חרב ולאזור דמדומים בלב העיר.

במכתב אל מהנדס העיר מ־23 בספטמבר 1975 התריע מנהל שירותי הניקיון העירוניים על מצבם התברואתי הירוד של המבנים, העומדים ריקים ופרוצים ויכולים לגרום למחלות ולמגפות (רוזן, 1975). בדומה לשיח הסניטרי הקולוניאלי והלאומי, שרווח בנוגע לאזורים עירוניים הראויים למחיקת נוף, נחרץ דינה של ואדי סאליב להריסה לצורך ניקיון וטיהור עירוניים ולשילובה בחיפה המודרנית, שפרנסי העיר ביקשו לקדם (Kolodney & Kallus, 2008).

בראשית שנות ה־80 יזמה ממ"י הכנת תכנית בניין עיר (תכנית ואדי סאליב) על שטח של כ־156 דונם, שנמצא בבעלותה והוגדר בתכניות כ"תחום שיקום" (עיריית חיפה, 1996א). התכנית נערכה בידי צוות התכנון העירוני במטרה "לאפשר שיקום ופיתוח השטח הכלול בה למטרות מגורים, עסקים ופארק עירוני, וכן לאפשר התווית שלב א' של דרך אבן גבירול המהווה כניסה חדשה ממזרח לעיר" (שם). עצם הכנת התכנית זירז את הריסת המבנים עוד טרם גיבושה. מתשריט הבינוי שצורף לתכנית משנת 1985, עלה כי רוב המבנים לאורך ציר הוואדי נהרסו (שם). בתשריט סומנו המבנים שנותרו להריסה, ומיעוטם, כמו ביתו של פלומבו, נמצאו ראויים לשמירה ויועדו בתכנית כ"מבנה לשימור" (שימור המבנה בשלמותו), כ"חזית לשימור מדרגה א" (כלומר, שימור חזית המבנה) או כ"חזית לשימור מדרגה ב" (כלומר, יותרו שינויים בחזית המבנה).

כ־20 דונם בלב השכונה, לאורך ציר הוואדי ומדרונותיו התחתונים התלולים, שהיה בהם הריכוז הגדול של מבנים צפופים שנהרסו ולצדם שבילים ומדרגות שחיברו את הוואדי עם סביבתו, יועד כשצ"פ שיתוכנן כגן עירוני – מוקד לפעילות נופש, בידור ויצירה. התכנון התבסס "על המאפיינים האדריכליים של הכפר הערבי ושל בנייה ישנה באזור החר", מדרונות הוואדי תוכננו כטרסות שישקפו את הבינוי המקורי בממדים, בפרופורציות ובחומרים, ערוץ הוואדי עוצב כציר אורכי המשולב בכיכרות, וגרמי המדרגות הממוקמים בניצב לערוץ נועדו לשימור ולשיפוץ. פרטים אלו צורפו לתכנית כנספח נופי (עיריית חיפה, 1996ב). הפרופורציות, שפת העיצוב והחומרים נבחרו כך שישקפו את הבנייה ההיסטורית במקום. ברוח זו נבחרה הקשת כאלמנט מוביל, ונבחרו ריצוף באבן, טרסות אבן וצמחיית בוסתן של מטעי זיתים ועצי פרי. מתווה תכנון נוף ואדי סאליב הצטרף לתפיסות של תכנון הנוף הישראלי בראשית שנות ה־50 ביצירת גנים ופארקים לאומיים, שמורות טבע ומפעל הייעור של הקרן הקיימת, לרוב על אדמות כפרים מרוקנים ששולבו בהם שרידי כפרים ערביים. הם תוכננו לרוב בדמות חורבות מבנים, קשתות, משוכות צבר, טרסות ועצי בוסתן (קדמן, 2008). מתווה זה אף חלחל אל הפרקטיקה של תכנון הנוף בחיפוש אחר שפתו של עיצוב הנוף הישראלי והקשר שלו ל"מקום" (הילדסהיים, 2017). גם בתכנון הכפרים הערביים המרוקנים, עין הוד, עין כרם וליפתא, והפארקים סביב חומות העיר העתיקה בירושלים והטיילות שמסביבה, שתוכננו בשנות ה־70, החליפו המונחים "שימור" ו"שיקום" את מאפייני הכפר הערבי הסמוי והגלוי אך הנעדר מן השיח התכנוני.

עם הפקדת תכנית ואדי סאליב ב־23 במאי 1993 (עיריית חיפה, 1996א) היא עמדה לבחינת הציבור ולהשמעת התנגדויות. הוועדה המחוזית שלחה הודעות לבעלי נכסים ולדיירים בשישה מבנים שסומנו להריסה והיו תפוסים למגורים, לרבות לשמעון פלומבו, רח' עומר אל־כטאב 30, שביתו עמד על שטח המיועד לשצ"פ (עיריית חיפה, מנהל ההנדסה, 1993). התקבלו שבע התנגדויות לתכנית: חברת השוק הסיטונאי וחברת תנובה ישראל, גב' נוגה בן נון, מר שמעון פלומבו, אגודת האדריכלים, החברה להגנת הטבע, חברת החשמל ואגף מיפוי ותכנון במשרד החינוך והתרבות. בראשית דברי התנגדותה לתכנית טענה אגודת האדריכלים, סניף חיפה, כי "ואדי סאליב הינו אתר יהודי בחיפה" וכי בוואדי "תשתית של מערך עירוני עשיר וייחודי שאפיין את הוואדי לפני הריסתו" (קנפו, 1993), אך היא לא התייחסה כלל להמשך הרס המבנים במקום הנובע מתכנון השצ"פ. התנגדות החברה להגנת הטבע גם היא לא התייחסה להמשך ההרס, אלא התמקדה בהשלכותיו של כביש אבן גבירול שהיה עתיד לחצות את הוואדי בממשק עם שכונת הדר הכרמל (ברוך וציזל פרי, 1993). בדיון בהתנגדויות שהתקיים ב־18 באוגוסט 1994 קיבלה הוועדה המקומית את התנגדותו של פלומבו (1993) והחליטה לבטל את הריסת הבניין ולהגדירו כ"מבנה לשימור" בסיווג "אזור מגורים ועסקים מיוחד". אישור התכנית בשנת 1996 זירז את המשך התהליך של הריסת הבתים שלא סומנו לשימור ואת איטום פתחי הבתים הנטושים שהיו מצויים במצב של התפוררות וקריסה ויועדו לשימור בשטח השצ"פ, לרבות ביתו של פלומבו. נכון לספטמבר 2018, הבית עומד נטוש, חרב ומתפורר. יסודותיו מעורערים, קירותיו מתרופפים ובקיעים גדולים חורצים אותם. עצים ושיחים צומחים מתוך הסדקים לאורך התזיזות ועל הגג. הפתחים נאטמו בבלוקים, ובחריצים שביניהם מרוחות שכבות בטון לחיזוק. החומה שהקיפה את המבנה הרוסה, והשער נעקר. סבך עשבים ועצים, ערמות אשפה, הריסות ופסולת בניין חוסמים את הגישה אל המבנה מן החצר.

באדריכלות יש לחורבה מעמד ביניים, משום שהיא מצב זמני. את החורבה צריך להרוס או לשקם ולהפוך למבנה שלם ומתפקד. על יסוד חזונו של הכט להפוך את השכונה לרובע אמנים הציע האדריכל סעדיה מנדל לשקם את הבניינים הרעועים. הוא הכין מתווי פרספקטיבות ותצלומי פוטומונטז' המתעדים את מצבו של הוואדי לפני פעולות השיקום ולאחריהן. אך מה הוא המצב הבנייני שהאדריכל המשחזר רוצה להגיע אליו? האם לביתו של פלומבו, כפי שתיעד בציוריו? או לביתו של הדייר הפלסטיני שסומן כנפקד בשנת 1948? או לרובע אמנים גנרי בדומה לתכנון רובע האמנים ביפו? בניגוד לאדריכלות שחורבות מסמלות בה מצב זמני הראוי לשינוי, באדריכלות הנוף יש לחורבה נוכחות קבועה. היא שייכת להיסטוריה ולתאוריה הגורסת שגנים שניצבות בהם חורבות של מקדשים יווניים ורומיים הם מושא מרכזי לציורי נוף והשראה למתכנני גנים מן התקופה הרנסנסית, כערך פיטורסקי רומנטי המטשטש את הזיקה בין תרבות לבין טבע, בין היסטוריה לבין זמן (Borys, 2005; Trieb, 2009). סביב החורבות עוצבה טופוגרפיה המדגישה את נוכחותן, ונשתלה צמחייה פראית במטרה להפעיל את

דמיונו ההיסטורי ולקשר את תרבות העבר להווה כחלק ממורשת של אדריכלות קדומה בעלת משמעות לוואי דתית-נוצרית – קשת גותית, שרידי טירה, כנסיות או חומה בצורה. חורבות אמתיות אף הועתקו ממקומן המקורי אל גנים רבים והוטמעו כיצירת טבע הצומחת בתוך הנוף הבנוי ומתמזגת בו. בתכנון החדש של הנוף החליפה החורבה המטפורית את מקומה של החורבה הממשית, והיא הוצגה כרעיון וכסמל תרבותי היסטורי בגנים פרטיים וציבוריים וכמבנה שלם או חלקי. החורבות מעוררות רגשות הזדהות עם העבר שהמתכנן ביקש לקבע (Townsend, 1997), אך העין המערבית כבר מורגלת לראות בחורבות אלגוריה תרבותית המובנית בעיני המתבונן (Brook, 2008). תצלומים של חורבות עירוניות, תוצר של מלחמות ואסונות, הפכו למן מחצית המאה ה-20 למושא צילום רווח של צלמים המתבוננים ב"סבלם של אחרים" ומתעדים אותו (זונטג, 2003). בחיפוש אחר זווית צילום מחמיאה או בניסיון להציג את האובייקט המצולם באור רך החורבה הופכת לא אחת לייצוג אסתטי הנוטה להחליש את התגובה המוסרית המתבקשת. קשה, לדוגמה, להתעלם מעמדת התיעוד האדריכלית-אסתטית המרוחקת של בניינים נטושים וחרבים בסדרת התצלומים "ביירות" (Beirut) של הצלם האיטלקי גבריאל בסיליקו (Basilico, 2010), שהוא הציג כחלק מתיעוד אורבני המבקש לייצר דיאלוג עם המקום דרך מבט צילומי אמנותי (Artnet, n.d.). זאת ועוד, ניתן להבחין בעמדת הייצוג האסתטי גם בהנחתן של חורבות ואדי סאליב בתצלומים הכלולים בקטלוג התערוכה חיפה: דיוקן העיר בציוור ובצילום, שמופיעים בו תצלומי אמנים וסודונטים המתעדים את העיר (תדמור ועמיתיו, 1988). לעומתם, התצלומים בקטלוג התערוכה רקוויאם לוואדי סאליב מלווים את הטקסט (וך וקניספל, 1988) ואינם מציגים גוף ידע צילומי בפני עצמו. אזולאי (2010) ראתה בתצלום מסמך פוליטי. את תצלומיו של הצלם מיקי קרצמן, המתעד הרס בתים וחורבות, היא מכנה "ארכיטקטורה של הרס" כפעולה מכוונת של הריבון המעצבת ומשנה את אופיו של המרחב.

בתחום הידע של אדריכלות הנוף החורבה נתפסת כאובייקט סמלי וממשי של הבניית זיכרון. בחיפוש אחר תכנים עירוניים לפארקים הציבוריים בפריז ובהשפעת הדיון במחוזות הזיכרון של התרבות החומרית שעורר פייר נורה (Nora, 1989), הוצבו על רשת (גריד) ברחבי פארק לה-וילט (Parc de la Villette) 35 מבני חורבה אדומים בולטים בסביבתם שנבנו במיוחד למטרה זו (Vincent, 2010). כל מבנה שונה בצורתו ובתכליתו או בחוסר תכליתו. בהשראת המחשבה הדה-קונסטרוקטיבית של הפילוסוף ז'אק דרידה (Derrida), שראה בחורבה בסיס לכל ייצור עתידי, פירקו האדריכלים פטר אייזנמן (Eisenman) וברנרד צ'ומי (Tschumi) את המבנה הטיפולוגי של החורבה ההיסטורית כמוצג בגן והפכו אותה לשלד נוכח ומשוכפל ברקמה העירונית בתכנון לה-וילט (Vidler, 2005). בפארק ברסי (Bercy) בפריז, שבנייתו הסתיימה בשנת 1998, שולבו חלקי קירות של חורבות ארמון דה ברסי מן המאה ה-18, והפארק הוקם עליהם (Vincent, 2010). שילובם בין השבילים והערוגות החדשים הוא חלק מתפיסתו כאתר זיכרון, המסמן קשר תרבותי עם העבר האירופי הפריזאי ומזמן חוויה אסתטית נוסטלגית מובחנת דרך כלים

אדריכליים של שימור ושחזור של נוף החורבות. אך מה אומרות חורבות ארמון דה ברסי למבקר בפארק שלא צמח על ערש התרבות הפריזאית או האירופית?

בחזרה לוואדי סאליב. במרס 2014 עלו פעם נוספת דהפורים על ערוץ הוואדי ועל מדרונותיו המזרחיים, חפרו ופינו יסודות ושאריות שנותרו מן המבנים ההרוסים ועקרו את מרבית עצי הקווארינה שהתפתחו במקום במהלך השנים. המטרה הייתה לייצב את הקרקע המדרונית שייבנה עליה הפארק העתידי. חלק מן האבנים המקוריות של שרידי המבנים שנחפרו שימש לחיפוי קירות התמך בפארק. ערוץ הוואדי משמש מבואה ושכיל מרכזי המוביל אל מתקן משחקים לילדים הנמצא בקצהו, בחלק העליון הוקמה טיילת המקיפה את הפארק ומקשרת את גרמי המדרגות עם שכיל ערוץ הוואדי־רחוב עומר אל־כטאב. הפיכת המדרונות לירוקים ופיתוח הפארק מבקשים לרפא את נוקי העבר. השיח על "ריפוי נוף" נמצא משנות ה־90 במרכז הדיון והעשייה באדריכלות נוף. כך, לדוגמה, מרבדי דשא בפארקים גדולים משמשים לכסות על נזקים של חוליית התיעוש המודרניסטי באזורי תעשייה נטושים (brownfields) ולשקם אתרים להטמנת פסולת, אזורי עוני בתוך הערים, אזורי אסון (Meyer, 2007) ואתרים של מחיקת נוף בערים מעורבות (Meishar, 2012). לפארק בוואדי סאליב יש תפקיד כפול, הסבירו המתכננים: "למשוך יזמים פרטיים, שישתכנעו מנכונות העירייה להשקיע באזור, וכמובן להפוך את הוואדי מערב־רב של מבנים הרוסים לאזור חי המשמש את תושבי העיר" (נרדי, 2015). ואולם, גם לאחר הקמת הפארק מיאנו עקבות ההרס להיעלם – במרכז הפארק שנחנך בשנת 2015 נותרה בודדה חורבה אטומה מגודרת, שסומנה בתכנית ואדי סאליב כמבנה לשימור. מבנים נוספים נמצאים בשולי הפארק, ועקבות יסודות של מבנים הרוסים מבצבצות במורדות המערביים של ערוץ הוואדי, מצדו השני של הפארק, שנותרו חשופים. הדי העין יכולים להבחין כי מתחת למעטה הקרקע הדק של המדרונות מבצבצות שכבות הרס של קירות וחללים כלואים של מבנים, שנהרסו ולא פונו מעולם. במהלך השנים נסחפה ונערמה מעליהם קרקע שהפכה למצע גידול של שיחים ועצי קווארינה, ואקליפטוסים שבגרו כיסו את מדרונות הוואדי באופן המטשטש את החורבות המצויות מתחתם.

אחרית דבר

בחיפוש אחר השראה לתפאורה להצגה "השיבה לחיפה", מאת בועז גאון לפי נובלה מאת ע'סאן כנפאני (2001), שעלתה בתאטרון הקאמרי בשנת 2008, הגיעו במאי ההצגה, סיני פתח, ומעצבת התפאורה והתלבושות, פרידה שהם, לחנותו של טוני אשקר בוואדי ניסנאס (גאון ופתח, 2009). טוני הוא אספן שרידים של תרבותם החומרית של תושבי חיפה הערבים שנעקרו מן העיר. בין ערמות של אריחי ריצוף מעוטרים, שאת חלקם לקח, לדבריו, מבתי בוואדי סאליב טרם הריסתם או מבתי מתפוררים שנותרו, מצויים פרטים של שכבות ברזל מעוטרות של סורגים ומעקות, רעפים ואריחים מעוטרים,

חלונות עם רפפות עץ, גרמי מדרגות ואבני ראשה מעוטרים שפורקו מכניסה לבתים והעידו על תאריך בניית הבית. פריטים אלו שימשו השראה לתפאורה של ההצגה, המתרחשת בבית מדומיין בלב שכונת ואדי סאליב. בבית זה מתקיים מפגש קורע לב בין הווג ספיה וסעיד, שנשטשו את תינוקם בעת מנוסתם באפריל 1948, לבין מרים גושן, האם המאמצת שהגיעה לארץ והתיישבה בבית ומצאה בו את התינוק הנטוש ח'לדון/דוב, שגדל בינתיים ומופיע כחיל במחזה. זה בית חומרי ומדומיין כאחד. הוא מסמן מקום, דמויות, פעולות ותוצאות שהם חלק מעלילה המתרחשת בין דמויות הנוכחות בבית בכוח לבין דמויות הנוכחות בו בפועל, בין הנוכח לבין הנפקד. לפי הבמאי, הבית מסמל את האירועים הכאוטיים והדרמטיים שהתרחשו בבתי המצויים במדרון ואדי סאליב, הצופה אל האורות המנצנצים של מפרץ חיפה. זה בית גדוש בזיכרונות אנושיים מקבילים של ריקון ונטישה של ספיה וסעיד, שנמלטו מחיפה מאימת המלחמה לתחומי הגדה המערבית, ושל מרים שנמלטה מן השואה, נטשה את ביתה באירופה והגיעה להתגורר בבית בוואדי שזה עתה נעזב, אך נותרו בו הבית והתינוק. הם מסמלים עקירה, גלות וזרות של אדם בתוך ביתו, במקום שבין קירותיו הוא אמור להיות מוגן, ויש בו גם תקווה.

בדומה לבמאי תאטרון, גם האדריכל מספר סיפור. סיפור של אתר, של בית ושל תהליכי השינוי המתחוללים בו עד הפיכתו למוצר המוגמר המיוחל, פרי עבודת האדריכל. שכבות האתר משמשות נקודת מוצא לתכנון. האם למחוק את השכבות הפיזיות, התרבותיות, החברתיות של האתר? האם לשמר אותן? שאלות אלו מעוררות דיון בתפקיד האדריכל בכל הנוגע להכוונת תהליכים חורצי גורלות בחיי האדם, תהליכים של עקירה והשתרשות.

נושאים אלו אינם נלמדים בבתי ספר לאדריכלות. הבית והעדרו נבחנים במאמר כביטוי לתרבות חומרית דרך תהליך השינוי במעמדו בתכנית האדריכלית. הוא מסומן תחילה כ"מגורים", אחר כך כ"תחום שיקום", "משכנות עוני", וכקו צהוב המסמן את ייעודו כ"מבנה להריסה". בהחלטת הדרג הפוליטי או המקצועי הוא מסומן בתכנית כ"מבנה לשימור" או כ"חזית לשימור" וחלות עליו הוראות שיקום ושחזור בדרגות שונות במהלך בנייתו מחדש. התכנית האדריכלית משקפת את השינוי במעמד הקנייני, התכנוני והחומרי שחל בבית לאורך זמן. כמו האתר הפיזי, גם המסמכים האדריכליים הם אתר לקריאה היסטורית, חברתית ותרבותית של השינויים שהתחוללו: נטישת הבית, החלפת היידיים, שינויים מבניים בתוך הבית, חלוקה לחדרים, תוספות, שוב נטישה, הרס ומחיקה, הפיכתו לחורבה, קליפה, ואולם, התכנית האדריכלית נותנת קול רק למי שיכולים לנהל משא ומתן על ביתם עם מוסדות התכנון והממשל, להבין ולפצח את הקוד המקצועי, לכתוב לראש העיר, לדרוש פגישה ולשכנע את מכיני התכנית כי ביתם חשוב וראוי להישמר. קולם האישי של מאות תושביו האחרים של הוואדי, ערבים טרום 1948 או התושבים היהודים המפונים, נעדר מן התכנית, והם כלולים בסטטיסטיקות השונות כמספר אנונימי.

מקורות

- אזולאי, א' (2010). דמיון אזרחי. תל אביב: רסלינג.
- אייל, ג' (2005). הסרת הקסם מן המזרח: תולדות המזרחנות בעידן המזרחיות. תל אביב: הקיבוץ המאוחד.
- אפפל, ש' (1988). את הבית שלי החריבו היהודים. בתוך נ' זך וג' קניספל (עורכים), רקוויאם לוואדי סאליב (עמ' 30). חיפה: בית היוצר.
- אריסטו (1997). הפוליטיקה (תרגום: ח"י רות). ירושלים: מאגנס.
- אשל, צ' (2002). אבא חושי: איש חיפה. תל אביב: משרד הביטחון.
- בורדייה, פ' (2005). הבית הקבילי. בתוך ר' קלוש וט' חתוקה (עורכות), תרבות אדריכלית (עמ' 267-287). תל אביב: רסלינג.
- ברוצקוס, א' (1968, 28 בנובמבר). מכתב מאת א. ברוצקוס, הממונה על תכנון ארצי באגף התכנון הממשלתי בירושלים, אל מר יוסף כהן, מהנדס העיר חיפה. חיפה: ארכיון העיר (5294/7:134243).
- ברוך, ב' וציזל פרי, ש' (1993, 19 בדצמבר). תוכנית ואדי סאליב (מכתב מאת אדריכל ברוך ברוך וגב' שושי ציזל פרי, סניף החברה להגנת הטבע חיפה, אל הוועדה לבנייה למגורים ותעשייה, עיריית חיפה). חיפה: ארכיון מנהל ההנדסה (חפ/1601).
- גאון, ב' ופתר, ס' (2009, 3 ביולי). השיבה לחיפה. הרצאה במסגרת "סדנת החוקרים 1948" במכון ון ליר בירושלים.
- גוראל, א' (1988, 30 באוגוסט). מכתב מאת מר אריה גוראל, ראש עיריית חיפה, אל מנהל חברת עמידר. חיפה: ארכיון העיר (5294/7:134243).
- גורביץ, ז' וארן, ג' (1991). על המקום (אנתרופולוגיה ישראלית). אלפיים, 4, 9-44.
- גורן, ת' (2006). חיפה הערבית בתש"ח: עוצמת המאבק וממדי ההתמוטטות. תל אביב: משרד הביטחון, הארכיון לתולדות ההגנה.
- דהאן-כלב, ה' (1999). מאורעות ואדי סאליב. בתוך ע' אופיר (עורך), חמישים לארבעים ושמונה: מונומנטים ביקורתיים בתולדות מדינת ישראל (עמ' 149-157). ירושלים: מכון ון ליר והקיבוץ המאוחד.
- הילדסהיים, א' (2017). לעשות מקום: אדריכלות נוף בישראל בשנות ה-70. בתוך נ' ליסובסקי וט' אלון-מוזס (עורכות), גדעון שריג: גנים בשביל אנשים (עמ' 140-153). הוצאה עצמית.
- החברה לפיתוח תעשיות בע"מ IDC (1968). סקר ואדי סאליב (הוכן עבור האגף לתכנון פיזי משרד השיכון לשם הגשה לרשות לבינוי ופינוי אזורי שיקום). חיפה: המחבר.
- וייס, י' (2007). ואדי סאליב הנוכח והנפקד. ירושלים: מכון ון ליר והקיבוץ המאוחד.
- זונטג, ס' (2003). להתבונן בסבלם של אחרים. בן שמן: מודן.
- זך, נ' וקניספל, ג' (עורכים). (1988). רקוויאם לוואדי סאליב. חיפה: בית היוצר.
- חוק בנוי ופינוי של אזורי שיקום (תשכ"ה-1965). אוהור מתוך https://www.nevo.co.il/law_html/Law01/040_001.htm

- חוק נכסי נפקדים (התש"י-1950). אוחזר מתוך https://www.nevo.co.il/law_html/Law01/313_001.htm
- חזני, מ' וישעיהו, א' (1970). השלכות חברתיות של שיקום עירוני: בתי הכנסת האתניים בוואדי סליב ותפקידם החברתי. ירושלים: משרד הפנים.
- יזבק, מ' (תשס"ח). כיבוש חיפה ב-1948. קתדרה, 128, 183-186.
- יעקובי, ח' (2005). מילים ומקום: המקרה של העיר לוד. בתוך ר' קלוש וט' חתוקה (עורכות), תרבות אדריכלית (עמ' 79-105). תל אביב: רסלינג.
- כנפאני, ע' (2001). השיבה לחיפה. בתוך ע' אלעד-בוסקילה (עורך), החדרים האחרים: שלוש נובלות פלשתינאיות (תרגום: ג' שילה; עמ' 93-130). אור יהודה: הד ארצי.
- כרמי, ר' (1977). ערכים אנושיים בארכיטקטורה עירונית. בתוך ע' חרל"פ (עורך), ישראל בונה (עמ' 320-328). ירושלים: משרד השיכון.
- לויין, ח' (1988, 21 במרס). מכתב מאת ד"ר חוה לויין אל א' ינוביץ, מהנדס העיר. חיפה: ארכיון העיר (5294/7:134243).
- לשכת ראש הממשלה (1989, 7 במרס). מכתב נלווה למכתב לשכת ראש הממשלה אל ראש עיריית חיפה. חיפה: ארכיון העיר (5294/7:134243).
- מוריס, ב' (1991). לידתה של בעיית הפליטים הפלסטיניים 1947-1949. תל אביב: עם עובד.
- מנדל, ס' (1967, 24 בפברואר). מכתב מאת אדריכל סעדיה מנדל אל מר יוסף כהן, מהנדס העיר חיפה. חיפה: ארכיון העיר (5294/7:134243).
- מתתיהו, ג' (במאי וצ'לם), אלבו, ש' (עורך) וכנפו, ס' (מפיק) (2012). פלומבו: כרוניקה של בית [סרטון וידאו, 6:41 דקות]. אוחזר מתוך https://www.youtube.com/watch?time_continue=133&v=gxjKiL4MIa0
- נוימן, ב' (2014). להיות בעולם: עולמות גרמניים במפנה המאה העשרים. תל אביב: עם עובד.
- נחמיאס, א' ושפיגל, ר' (2009). ואדי סאליב, המיתוס ושברו: מאורעות ואדי סאליב במבט מחקר חדש. חיפה: לחמן.
- נטור, ס' (1988). מחכים למלך, מחכים לריפעת. בתוך ג' זך וג' קניספל (עורכים), רקוויאם לוואדי סאליב (עמ' 56). חיפה: בית היוצר.
- נצן-שפטן, א' (2003). בתים מולבנים. בתוך י' שנהב (עורך), מרחב, אדמה, בית (עמ' 244-250). ירושלים: מכון ון ליר והקיבוץ המאוחד.
- נרדי, ג' (2015, 9 בדצמבר). הטיפוח שאחרי הקיפוח: האם הפארק בוואדי סאליב ינקה את כתמי העבר? *ynet*. אוחזר מתוך <https://xnet.ynet.co.il/articles/0,7340,L-4735487,00.html>
- נשר, א' (1968, 17 בנובמבר). לא להרוס את ואדי סאליב: מציעים שיקום השכונה הישנה נוסח יפו העתיקה, הארץ, עמ' 2.
- עיריית חיפה (1934, 15 בפברואר). התכנית המקוצרת לבניין עיר. חיפה: ארכיון מנהל ההנדסה (חפ/229).

- עיריית חיפה (1942). דוח שנתי מהנדס העיר 1941–1942. חיפה: ארכיון העיר.
- עיריית חיפה (1950, 8 באוגוסט). תכנית תחום שיקום מרכזי חיפה. חיפה: ארכיון מנהל ההנדסה (חפ/803).
- עיריית חיפה (1966א, 19 במאי). סקירה תמציתית עד אפריל 1966, לקראת ביקור שר השיכון ב־19.5.1966. חיפה: ארכיון העיר (47136:2090/22).
- עיריית חיפה (1966ב, 29 במאי). עיקרי תכנית לשיקום משכנות עוני בחיפה לשלוש השנים הבאות, מיום 29.5.1966. חיפה: ארכיון העיר (13/5/5:2090/22).
- עיריית חיפה (1980, 3 ביולי). תכנית מתאר 1967. חיפה: ארכיון מנהל ההנדסה (חפ/1400).
- עיריית חיפה (1989, 24 בינואר). סיכום ישיבה בנושא בית שמעון פלומבו. חיפה: ארכיון העיר (5294/7:134243).
- עיריית חיפה, אגף רישוי ופיקוח על הבנייה (1989, 12 באפריל). מכתב מאת אגף רישוי ופיקוח על הבנייה בעיריית חיפה אל מנהל חב' עמידר. חיפה: ארכיון העיר (5294/7:134243).
- עיריית חיפה, מנהל ההנדסה (1993, 11 בנובמבר). תכנית ואדי סאליב (מכתב מאת מנהל ההנדסה אל ממ"י – ואדי סאליב – מבנים להריסה). חיפה: ארכיון מנהל ההנדסה (חפ/1601).
- עיריית חיפה (1996א, 16 במאי). תכנית ואדי סאליב. חיפה: ארכיון מנהל ההנדסה (חפ/1601).
- עיריית חיפה (1996ב, 16 במאי). תכנית ואדי סאליב: נספח מדגים, פרק מערכת הולכי הרגל (עורכים: משרד אדריכלות נוף גרינשטיין-הר גיל). חיפה: ארכיון מנהל ההנדסה (חפ/1601).
- פוקס, ר' (1987). הבית הערבי בעל החלל המרכזי בישראל: בהתייחסות מיוחדת לחיפה (עבודת מ"א). חיפה: הטכניון, הפקולטה לארכיטקטורה ובינוי ערים.
- פלומבו, ש' (1989, 5 במרס). מכתב מאת שמעון פלומבו (רח' עומר אליכתאב 30 ואדי סאליב חיפה) לראש הממשלה מר יצחק שמיר בקריית הממשלה בירושלים. חיפה: ארכיון העיר (5294/7:134243).
- פלומבו, ש' (1993, 19 בדצמבר). תכנית ואדי סאליב: התנגדות לתוכנית מס' חפ/1601. חיפה: ארכיון מנהל ההנדסה (חפ/1601).
- פלומבו, ש' (1994, 7 בפברואר). מכתב מאת שמעון פלומבו (רח' עומר אל כתאב 30 ואדי סאליב חיפה 661403) לוועדה המחוזית במשרד הפנים. חיפה: ארכיון העיר (5294/7:134243).
- פרה, ח' (2007). עשרים שנה חלמתי. בתוך ש' כהן וט' עמיר (עורכות), צורות מגורים: אדריכלות וחברה בישראל (עמ' 167–175). תל אביב: חרגול ועם עובד.
- צחר, ד' (1988, 14 באפריל). מכתב מאת מר דב צחר, מנהל חברת עמידר, אל שמעון פלומבו. חיפה: ארכיון העיר (5294/7:134243).

- קדמן, נ' (2008). **בצידי הדרך ובשולי התודעה: דחיקת הכפרים הערביים שהתרוקנו ב-1948 מהשיח הישראלי**. ירושלים: נובמבר.
- קוטלר, צ' (2009, 11 ביולי). **סמל האפליה המזרחית יהפוך לשכונה שתקרין לאליטות**. גלובס. אויזור מתוך <https://www.globes.co.il/news/article.aspx?did=1000478769>
- קולודני, ז' (2010). **הפוליטיקה של הנוף: ייצור נוף בחיפה במעבר מהתקופה המנדטורית לריבונית (עבודת דוקטורט)**. חיפה: הטכניון, הפקולטה לארכיטקטורה ובינוי ערים.
- קלוש, ר' (2007). **שאלת הדיור: בין הפרט לממסד**. בתוך ש' כהן וט' עמיר (עורכות), **צורות מגורים: אדריכלות וחברה בישראל (עמ' 276-298)**. תל אביב: חרגול ועם עובד.
- קלוש, ר' ולויין, י' (2000). **הבית הלאומי והבית האישי: תפקיד השיכון הציבורי בעיצוב המרחב**. תיאוריה וביקורת, 16, 153-185.
- קלוש, ר' ושמור, ט' (2017). **גישה רפלקסיבית לחינוך אדריכלי: סטודנטיות מתמודדות עם זהותן המקצועית והלאומית בסביבה עירונית קונפליקטואלית**. בתוך ד' גולן, י' רוזנפלד וצ' אור (עורכים), **גשרים של ידע: שותפויות אקדמיה-קהילה בישראל (עמ' 70-92)**. תל אביב: מכון מופ"ת.
- קניספל, ג' (1975, 18 במרס). **מכתב מאת גרשון קניספל אל ראש עיריית חיפה**. חיפה: ארכיון העיר (748/4:64821).
- קנפו, ד' (1993, 3 בנובמבר). **תכנית ואדי סאליב (מכתב מאת אדריכל דוד קנפו, יו"ר אגודת האדריכלים סניף חיפה, אל הוועדה לבנייה למגורים ותעשייה, עיריית חיפה**. חיפה: ארכיון מנהל ההנדסה (חפ/1601).
- רוזן, נ' (1975, 23 בספטמבר). **מכתב מאת מר רוזן, ראש מנהל תפעול ותברואה עיריית חיפה, אל סגן מהנדס העיר**. חיפה: ארכיון העיר (3/2293).
- רול, י' ויסעור, י' (עורכים). (1954). **חיפה תשי"ד: ספר העירייה**. חיפה: עיריית חיפה.
- שביב, מ' (1951). **תחרות עיצוב דמות העיר התחתית-חיפה**. ירושלים: ארכיון ציוני מרכזי (תיק 469/39A)
- שדר, ה' (2014). **אבני הבניין של השיכון הציבורי: שישה עשורים של בנייה עירונית ביוזמה ציבורית בישראל**. ירושלים: משרד הבינוי והשיכון.
- שמור, ט' (2016). **מלנכוליה רבי-מימדית בשולי העיר: אתניות, מרחב ומגדר בשכונת התקווה בתל אביב (עבודת דוקטורט)**. חיפה: אוניברסיטת חיפה, החוג לסוציולוגיה ואנתרופולוגיה.
- שפירא, י' (2007). **דינמיקה של סתירות: מגורים בעין כרם בין מודעות להדחקה**. בתוך ש' כהן וט' עמיר (עורכות), **צורות מגורים: אדריכלות וחברה בישראל (עמ' 212-228)**. תל אביב: חרגול ועם עובד.
- תדמור, ג', טייכר, א', אילת, א' ואלופי, ז' (אוצרים). (1988). **חיפה: דיוקן העיר בציור ובצילום**. חיפה: מוזיאון חיפה לאמנות חדשה וארכיון העיר חיפה.

- Appadurai, A. (1996). *Modernity at large*. Minneapolis, MN: University of Minnesota Press.
- Artnet (n.d.). Gabriele Basilico (Italian, 1944-2013). Retrieved from <http://www.artnet.com/artists/gabriele-basilico>
- Back, L. (2016). Inscription of love. In A. Schwanhäuber (Ed.), *Sensing the city: A companion to urban anthropology* (pp. 44-72). Gütersloh, Germany: Birkhäuser.
- Bahloul, J. (1996). *The architecture of memory: A Jewish-Muslim household in colonial Algeria, 1937-1962*. Cambridge, England: Cambridge University Press.
- Barber, D. (2005). Militant architecture: Destabilizing architecture's disciplinarily. *The Journal of Architecture*, 10(3), 245-253.
- Basilico, G. (2010). *Inhabiting the metropolis*. Paper presented at the Emerging Landscapes Symposium in University of Westminster, London, June 2010.
- Birdwell-Pheasant, D., & Lawrence-Zúñiga, D. (1999). *House life: Space, place, and family in Europe*. New York, NY: Berg.
- Blunt, A., & Varley, A. (2004). Geographies of home. *Cultural Geographies*, 11(1), 3-6.
- Borys S. D. (2005). Documenting and collecting ruins in European landscape painting. In S. D. Borys (Ed.), *The splendor of ruins in French landscape painting, 1630-1800* (pp. 31-48). Oberlin, OH: Oberlin College, Allen Memorial Art Museum.
- Bozdoğan, S. (2001). *Modernism and nation building: Turkish architectural culture in the early republic*. Seattle, WA: University of Washington Press.
- Briganti, C., & Mezei, K. (2012). *The domestic space reader*. Toronto, Canada: University of Toronto Press.
- Brook, I. (2008). Wildness in the English garden tradition: A reassessment of the picturesque from environmental philosophy. *Ethics and the Environment*, 13(1), 105-119.
- Dovey, K. (1999). *Framing places: Mediating power in built form*. London, England: Routledge.
- Foucault, M. (1977). *Discipline and punish: The birth of the prison* (Trans. by A. Sheridan). New York, NY: Vintage.
- Home, R. K. (1997). *Of planning and planning the making of British colonial cities*. London, England: E&FN Spon.

- Hosagrahar, J. (1992). City as durbar: Theater and power in imperial Delhi. In N. AlSayyad (Ed.), *Forms of dominance: On the architecture and urbanism of the colonial enterprise* (pp. 83-105). Aldershot, England: Avebury.
- Huysen, A. (2003). *Present pasts: Urban palimpsests and the politics of memory*. Stanford, CA: Stanford University Press.
- Jaffe, R., & De Koning, A. (Eds.). (2015). *Introducing urban anthropology*. London, England: Routledge.
- Khalidi, W. (2008). The fall of Haifa revisited. *Journal of Palestinian Studies*, 37(3), 30-58.
- King, A. D. (1990). *Urbanism, colonialism and the world economy*. London, England, & New York, NY: Routledge.
- Kolodney, Z., & Kallus, R. (2008). Between colonial and national landscapes. *Planning Perspectives*, 23(3), 323-348.
- Kolodney, Z., & Kallus, R. (2011). 'Big' and 'small' cityscapes: Dilemmas of mnemonic landscapes. In S. Egoz, J. Makhzoumi, & G. Pungetti (Eds.), *The right to landscape: Contesting landscape and human rights* (pp. 197-210). Burlington, VT: Ashgate.
- Law, M. S. (Ed.). (1999). *Theorizing the city: The new urban anthropology reader*. London, England: Rutgers University Press.
- Low, S. M., & McDonogh, G. W. (2001). Introduction to "Remapping the city: Place, order, and ideology". *American Anthropologist*, 103(1), 5-6.
- Meishar, N. (2012). In Search of meta-landscape architecture: Jaffa Slope Park's design and the ethical experience. *Journal of Landscape Architecture*, 7(2), 40-45.
- Meyer, E. K. (2007). Uncertain parks: Disturbed sites, citizens and risk society. In J. Czerniak & G. Hargreaves (Eds.), *Large parks* (pp. 59-120). New York, NY: Princeton Architectural Press.
- Nitzan-Shifan, A. (2017). *Seizing Jerusalem: The architectures of unilateral unification*. Minneapolis, MN: University of Minnesota Press.
- Nora, P. (1989). Between memory and history: Les lieux de mémoire. *Representations, Memory and Counter-memory* [special issue], 26, 7-24.
- Townsend, D. (1997). The picturesque. *The Journal of Aesthetics and Art Criticism*, 55(4), 365-376.
- Treib, M. (2009). Remembering ruins, ruins remembering. In M. Trieb (Ed.), *Spatial recall: Memory in architecture and landscape* (pp. 194-217). New York, NY: Routledge.

- Vidler, A. (2005). Nothing to do with architecture. *Grey Room*, 21, 112-127.
- Vincent, A. S. (2010). Bercy's 'jardin de la mémoire': Ruin, allegory, memory. *Landscape Journal*, 29(1), 36-51.
- Yazbak, M., & Weiss, Y. (2011). A tale of two houses. In M. Yazbak & Y. Weiss (Eds.), *Haifa before & after 1948: Narratives of a mixed city* (pp. 11-42). Dordrecht, The Netherlands: Republic of Letters.